

**ENDRIEJAVIŠKIŲ PEJORATYVINĖ LEKSIKA
(NEIGIAMIEJI ŽMOGAUS APIBŪDINIMAI)**

Birutė JASIŪNAITĖ

§ 1. Neigiamieji žmogaus apibūdinimai iki šiol lituanistikoje tirti palyginti nedaug. Išsamiausiai aprašyti zoomorfizmai – bene gausiausia šios rūšies leksikos grupė (Rosiniėnė, 1978, 1982, 1989). Apie somatinius lietuvių kalbos frazeologizmus, kuriais žmogus dažniausiai vertinamas neigiamai, yra rašiusi J. Lipskienė (1979). A. Ruškys (1982) irgi tyrė frazeologizmų, peyoratyviškai apibūdinančių asmenį, semantiką bei stilistines ypatybes. Apie neigiamo emocinio vertinimo žodžius nemažai kalbama apibendrinamojo pobūdžio leksikologų veikaluose (Jakaitienė, 1988, 51). Įdomios medžiagos galima rasti studentų diplominiuose darbuose (Vaišnoraite, 1983; Smetonaitė, 1993).

§ 2. Tam tikrų šios temos aspektų vengiama veikiausiai ideologiniais ar estetiniais sumetimais, kurie šiaip jau neturėtų kalbininkų trikdyti¹. Juk kultūrai plačiąja prasme iš tikrųjų priklauso viskas, ką žmonių bendruomenė yra sukūrusi – tiek dvasiniai, tiek ir materialūs dalykai (Tajlor, 1989, 18; Sepir, 1993, 466). Pejoratyvai, „tikrieji“ keiksmažodžiai-disfemizmai bei jų švelnesni pakaitalai-eufemizmai, jų reikšmės bei vartojimas – įdomi tema ne tik lingvistams, bet ir kitų humanitarinių disciplinų atstovams, ypač etnologams. Ši leksikos grupė pasižymi aiškia nacionaline specifika. Įvairiose tautose skiriasi tiek sferos, iš kurių pasirenkami „stipriausi“ žodžiai, tiek ir vaidmenys, kuriuos atlieka keiksmažodis kalbinėje bendruomenėje (Žel'vis, 1988, 99). Matyt, arčiausiai prie šios temos šliejasi vadinamoji antropologinė lingvistika (etnolingvistika), kuriai rūpi kalbos ir kultūros santykis². Antropologinės lingvistikos pradininko E. Sapiro (Sepir, 1993, 252–253) veikaluose teigiama: pasaulis visomis kalbomis kalbantiems žmonėms esąs vienodas, bet kiekviena kalba pabrėžianti skirtingus patyrimo elementus. Vadinasi, kalba – ją vartojančios visuomenės individualumo išraiška.

§ 3. Amerikiečių domėjimąsi antropologine lingvistika skatino tiek jų pačių visuomenės margumas, tiek ir būtinas reikalas pažinti indėnų kalbas bei kultūrą. Mums egzotiškiausia, bet, deja, dar ne visais aspektais ištirta tebėra tarminė šnekamoji kalba, kuri teikia gausios medžiagos pejoratyvų analizei. Ypač vertingos šiuo atžvilgiu tarmės,

¹ Kiek drąsnei pasirodė tautosakininkai: daug nenudailintos kalbos faktų galima rasti, pavyzdžiui, V. Krėvės (1934) parengtame patarlių ir priežodžių rinkinyje.

² Pačią tokių tyrinėjimų idėją yra suformulavęs dar W. von Humboldtas (Gumbol'dt, 1984, 80), teigęs, kad kiekvienoje kalboje slypi savitas pasaulio suvokimas.

mažiau kontaktavusios su svetimomis kalbomis. Ekspresyvioji leksika, kaip žinia, lengvai skolinama (Laučjute, 1975, 159), o skolinių stygius verčia kūrybiškiau naudotis savo tarmės galimybėmis³.

§ 4. Šiam tyrimui surinkti 375 peyoratyvinės leksikos pavyzdžiai, priklausantys endriejaviškių (pietinė šiaurės žemaičių kretingiškių dalis) šnektai⁴. Tik 78 žodžiai (apie 21%) yra skoliniai arba hibridai. Visi pavyzdžiai neigiamos reikšmės. Jie skirti įvairiausiems žmogaus (rečiau – ir gyvulių)⁵ vidaus bei išorės trūkumams nusakyti. Tarmės atstovai labai gerai jaučia tokios leksikos specifiką ir intuityviai skirsto ją į keiksmus (negražius, įžeidžiamus, su svetimu žmogumi ar vaiku bendrauti netinkamus) žodžius bei vadinamuosius „išterliojimus“⁶. Pastarųjų vertinamoji skalė labai plati: nuo subtilios pašaipos iki pikto pasityčiojimo. Visus jų reikšmės niuansus gali suvalkyti tiktai patyrusi tarmės atstovo ausis: tokiems žodžiams aktualii reikšmių gradacijos problema. Plg. kad ir šiuos keiksmų bei „išterliojimų“ pavyzdžius: *tūoks kėkema / bāims / ōns bāčkūoms / bāčkūoms vēlns ves Jpūovr / ka tāvī bāčkā vēlnūn atimtōm* // „Tokio keikimo – baimė: jis bačkomis, bačkomis velnisi vis krovė: kad tave bačka velnių atimtų!“ ir *vēsēp aš ānōn tērlūjo / ka drēbō / tēp so magaričūoms dār / e klēsīs / e Jampērza / e vēstikāūsīs* // „Visaip aš jį terliuju, kai drebiu, taip su magaryčiomis dar: ir klišis (kreivakojis), ir kumperpa (sukumpėlis), ir vištkauišis (ištižėlis)“.

§ 5. Sekdami tarmės atstovais, galime skirti „tikruosius“ keiksmažodžius, arba disfemizmus⁷ (*vēlns* „velnias“, *rōpūže* „rupūžė“, *žāltis* „žaltys“) ir peyoratyvus plačiąja prasme (*nāvalā* „apsileidėlis“, *arklašērdis* „žiaurus žmogus“, *klūmpis* 1. „klumpė“, 2. „nenuovokus, negabus žmogus“). Skirstymo pamatas – reikšmės abstraktumo laipsnis: keiksmažodžiai reiškia neigiamą požiūrį apskritai, neturi jokio reikšmės niuanso (*vēlns* taikytinas bet kuriam nedoram žmogui, o *kāulē* „kiaulė“ – apsilėidusiam, nevalyvo elgesio žmogui). Tikrieji disfemizmai nieko nepavadina, neatlieka nominatyvinės funkcijos (Petriščeva, 1984, 171). Jie vartojami kalbant ne tik apie asmenį, bet ir apie daiktą, reiškini. Trečioji grupė – vadinamieji eufemizmai – švelnesni, neutralėsnii šiurkštus ar nešvankaus žodžio pakaitalai (Gaivenis, Keinys, 1990, 61). Pvz., plačiai vartojamas disfemizmas *žāltis* „žaltys“ turi net keletą eufemizmų: *žābaltis* „žabaltys“, *žālvaris* „žalvarys“, *žālmēns* „žālminas“, *šāktis* „šaktys“ (Telšiai).

§ 6. Neigiamuosius žmogaus apibūdinimus galima skirstyti ir formalioju aspektu. Tarmėje kuo nors neįtikęs asmuo apkeikiamas ar „išterliojamas“ 1) vienu žodžiu, pvz.:

³ Šią mintį savo paskaitose daug kartų yra kėlęs A. Girdenis.

⁴ Pagrindinė informantė buvo mano senelė Ona Jokužytė–Martinkienė (1895–1995), kilusi iš paties Endriejavo miestelio ir didžiąją gyvenimo dalį praleidusi Kapstatų kaime (apie 2 km nuo Endriejavo).

⁵ Pvz. *mōgt* turi dvi reikšmes: 1. „besidaužanti, sunki melžti karvė“ (plg. *kārve pamōgs* „karvė pamugo – rujoja, prašosi jaučio“), 2. „šiurkščios kalbėsenos ir apsiėjimo mergina“.

⁶ Šitaip tarmėje dar vadinami trumpi tautosakos kūrinių liai – vardų pamėgdžiojimai, pvz.: *oršplēt / vevēržēns* *bažninčēls* „Uršulėlė – Veiviržėnų bažnytelė“.

⁷ Literatūroje dar vartojami terminai *invektiva* (Žel'vis, 1988, 98–108), *tabu* (Bloomfield, 1969, 155), *netinkamos formos* (improper speech forms) (Chēmp, 1964, 129). Mūsųose (ypač leksikografiniuose darbuose) populiarus *vulgarizmas* (santrumpa *vulg.*).

ròkšlá „susiraukėlis“, *lėžr* 1. „lizė“, 2. „plokščios figūros moteris“; 2) pastovių žodžių junginių (frazeologizmu), pvz.: *kámėn^a kómšvs* 1. „kamino kamštis“, 2. „labai nusitepęs vyras“, *lėd^a gábáls* 1. „ledo gabalas“, 2. „beširdis“; 3) žodžių su stiprinamuoju priedu (intensifikatoriumi), pvz.: *vėštà vėlnūn (kėlmūn, biėsūn)* „višta velnių (kelmų, biesų) – žioplė“, *óbaga (dōrnāus, pėimenėis) šmūōis* „ubago (durniaus, piemens) šmotas“; 4) tradicinių neigiamos reikšmės palyginimu, pvz.: *pamieli-nāvosⁱ kap-skēndēn^r bōmbā* „pamėlynavusi kaip skendinio (skenduolio) bamba“⁸, *plēps^a kap-žėgaviēn^a mūōr^e* „plėpsa kaip Užgavėnių Morė“⁹, *strobōlōu kap-vėrš^s trijūn dėinūn* „strubuliuoja kaip veršis trijų dienų (sakoma apie nemokantį šokti)“; 5) tam tikromis formulėmis, kurias iš bėdos galima laikyti ir frazeologiniais junginiais su kintamuoju komponentu¹⁰, pvz.: *ėk-to pō-vėln^r (biėsa, šimt^a nalabūj^a, i-pėkl^a vėlnėms aut^a skálp^r)* „Eik tu po velnio (bieso, šimto nelabųjų, į peklą velniams autų skalbti)“; 6) ištisu sakiniu ar posakiu, pvz.: *tuōkūn dōkterūn iš-pėt-ninč^s pėpkėš pašėkte gál* „Tokių dukterų iš pėtnyčios (penktadienio) penkias pašikti galima (labai nevykusios)“¹¹, *jāu àmēn to_ėsi / ni pōs^s kapėik^s nēsi vėrts / dōuk acėsōk^s i_ mūz^a / e_gānā* „Jau amen tu esi, nė pusės kapeikos nesi vertas – duok atsisukęs į mūžą, ir gana“¹².

§ 7. Šiame straipsnyje daugiausia dėmesio kreipiama į atskirus žodžius, kuriuos pagal semantines ypatybes galima skirstyti į keletą grupių. Vieni neigiamos reikšmės žodžiai taikomi tik asmeniui (kartais, kaip jau minėta § 4, gyvuliui), pvz.: *pōmplā* „storulis“, *miem^s* „išsiojėlis“, o kiti pagrindine reikšme vartojami šiaip kokiam tikrovės daiktui ar reiškiniui pavadinti, o perkeltine – žmogui neigiamai apibūdinti, pvz.: *mėglā* 1. „migla, rūkas“, 2. „žioplys“, *kebėk^s* 1. „durų kablys“, 2. „liesas, sudžiūvęs vyras“.

§ 8. Metaforizacijos būdu atsiradusios reikšmės ir subtilūs žaidimas jomis, taikliai nuskant įvairiausias žmonių ydas – ryškus, individualus tarmės bruožas. Yra žinoma, kad vienos etninės grupės metaforos gali smarkiai skirtis nuo kitos: tie patys ekstralingvistiniai duomenys įvairiose kalbos sistemose interpretuojami skirtingai. Metaforos prasmę lemia ir kultūra, ir individualus žmogaus patyrimas. Kalbininkų ir filosofų nuomone, metaforiškas pats žmogaus mąstymo procesas. Tradiciškai metaforos nagrinėjamos dažniausiai tik kaip kalbos reiškinys, o ne kaip tikrovės struktūravimo priemonė (Lakoff, Džonson, 1987, 140–143). Etnolingvistus gali dominti, pavyzdžiui, iš kurių tikrovės sferų kalba ar tarmė renkasi įvaizdžius

⁸ Plg. *kap-skēndel^r kil^s (mākā)* Trk. Čia ir kitur tirkšliškių pavyzdžius man pateikė A. Girdenis.

⁹ Morė – juokingai aptaisyta, vežimu vežiojama, vėliau sudeginama Užgavėnių baidyklė. Plačiau apie šį paprotį žr. (Balys, 1993, 66–69).

¹⁰ B. Uspenskis (Uspenskij, 1987), kalbėdamas apie garsiuosius rusų keiksmus, vartoja terminą *ekspresyvioji frazeologija*.

¹¹ Turimas galvoje paprotys penktadieniais pasininkauti – nevalgyti mėsos.

¹² Čia reikėtų pridurti, kad autentėškuose dialoguose, ypač supykus, vienu ar keliais žodžiais retai apsirobojama: šaudoma ištisu „serijom“. Pridėjus dar intonacijas ir balso stiprumą, poveikis būna tikrai didelis. Unikalus tokio dialogo pavyzdys – A. Girdenio paslėptu mikrofonu įrašytas tirkšliškis tekstas „Susibarė“, kurio faktais pasinaudota ir šiame darbe.

žmogui neigiamai apibūdinti¹³. Pagal šias sferas endriejaviškių vartojami perkeltinės reikšmės pejoratyvai lengvai skyla į keletą grupių: 1) zoomorfizmus (gyvūnų pavadinimus), 2) žmogaus ar gyvulio kūno dalių pavadinimus, 3) ligų pavadinimus, 4) biomorfizmus (augalų pavadinimus), 5) neigybos gamtos daiktų ir reiškinių pavadinimus, 6) buities daiktų pavadinimus, 7) socialinių grupių (luomų, tautybių¹⁴, profesijų) pavadinimus, 8) žodžius, reiškiančius įvairias kultūros realijas (jie susiję su tikyba, papročiais, folkloru ir t.t.). Toliau nuosekliai pagrįnėsimė kiekvieną teminę grupę.

§ 9. Zoomorfizmai – pati gausiausia teminė grupė. Jų rasta 45 (12% visų pejoratyvų ir 28% metaforinės kilmės pejoratyvų). Tarmėje žmogų galima neigiamai apibūdinti naminių ir laukinių gyvulių, paukščių, roplių, žuvų, vabzdžių pavadinimais. Pagal tai, kokių gyvūnų vardais remiasi zoomorfinės charakteristikos, jas patogu skirstyti smulkiau: 1) naminių ir laukinių gyvulių vardai, pvz.: *ėžys* 1. „ėžys“, 2. „kas atžarus, pasipūčius“, *mėškà* 1. „meška“, 2. „kas nevikrus“, 3. „kas didelis, dramblotas“, 4. „sugyventinęs, meilužė“¹⁵, *kāulr* 1. „kiaulė“, 2. „kas nevalyvas, nusitėpęs“, 3. „kas nepraustabumis, nemandagus“, *āvēns* 1. „avinas“, 2. „kvailys“, *ēsēls* 1. „asilas“, 2. „kvailys, mulkas“, *vūōškà* 1. „ožka“, 2. „užsispyrusi moteris“, *lāp[snāpe]* 1. „lapė“, 2. „gudri, veidmainė moteris“, *kārvē* 1. „karvė“, 2. „kas nevikrus“, 3. „kas didelis, stambus“, *šēškas* 1. „šeškas“, 2. „su-smirdėlis (rūkalius, girtuoklis, kas nesiprausęs“, *katēlr* 1. „katelė“, 2. „labai plona, sunykusi moteris ar mergaitė“, *pēlīē* 1. „pelė“, 2. „kas labai nusidirbęs, nusibėgiojęs“, *sōu* 1. „šuo“, 2. „kas engiamas, stumdomas, blogai užlaikomas“, 3. „nedorėlis, pikčiurna, kerštautojas“, *paršēls* 1. „paršelis“, 2. „kas nevalyvai valgo (papr. vaikas)“, *āvēs* 1. „avis“, 2. „kvailla moteris“, *ārkliis* 1. „arklys“, 2. „kas didelis, stambus, sunkus“, 3. „kas daužosi, nenustygsta, trypia“, *kōiils* 1. „kuilis“, 2. „pasileidęs vyras“, *vūōžis* 1. „ožys“, 2. „užsispyręs vyras“, *žōrkē* 1. „žiurkė“, 2. „bjauraus būdo, nemalonus išvaizdos moteris“, *drēgōnts* 1. „eržilas“, 2. „kas linkęs prie moterų“, 3. „kas nedirba, dykinėja“, *vēršis* 1. „veršis“, 2. „kas žioplus, nepatyręs (papr. jaunas vyras)“, 3. „kas didelis, stambus, įsiginęs“, *jāutis* 1. „jautis“, 2. „kas didelis, stambus“, 3. „kas nerangus (papr. apie vyrą)“, *kōmelis* 1. „kumylis“, 2. „kas didelis, stambus“, 3. „kas daužosi, nenustygsta“, 4. „kas pernelyg garsiai juokiasi“¹⁶; 2) paukščių vardai, pvz.: *vēštà* 1. „višta“, 2. „žiopla moteris“, *perēklē vēštà* „perėklė višta – namisėda“, *vēštgādīs* 1. „vištgaidis“, 2. „ne visai normalios elgsenos ar išvaizdos žmogus“, *vārnà* 1. „varna“, 2. „žioplys, išsižiojėlis“, *vārnà sō, kepalātēs* „varna su kepalaičiais – didelė žioplė (moteris)“, *vārnūts* 1. „varniukas“, 2.

¹³ Literatūroje nurodoma, kad vokiečiai vartoja skatologinius (higieninius tabu pažeidžiančius) disfe-mizmus, angliškai kalbančios tautos – seksualinius simbolius, italai mėgstą šventvagiškus posakius ir t.t. (Žel'vis, 1988, 99).

¹⁴ Pastarieji dar vadinami etnonimais. Vartojama ir daugiau panašių terminų: mitonimai – mitinių būtybių vardai, pvz.: *vēlās* „velnias“, *gēlētē* „giltinė“, antroponimai – žmonių vardai, pvz., *lētā* 1. „populiarus žydų vardas“, 2. „žioplys, išsižiojėlis“ ir t.t.

¹⁵ Vyrui, kuris gyvena susidėjęs, pavadinti endriejaviškiiai turi žodį *prēikšs* „preikšas“. Dėl šio giminy-s-tės termino kilmės žr. (Sabaliauskas, 1990, 198).

¹⁶ Kai kurie gyvūnų pavadinimai gali būti tik palyginimuose, pvz.: *ē, kāuk kap, vēlks avietnē* „ir kaukia kaip vilkas avietnyje“, o atskirai perkeltine reikšme nevartojami, t.y. nėra pasakymo *ōns, tēkrs vēlks* (Rosi-nienė, 1989, 385).

„labai tamsaus gymio berniukas“, *veštālis* 1. „ūgtelējis viščiokas“, 2. „kas nedrāšus, nepatyrēš, žioplas (vaikas, jauna mergaitē)“, *peļedā* 1. „pelēda“, 2. „negrāži, netvarkinga moteris“¹⁷; 3) roplių vardai, pvz.: *rōpūžr* „vienas dažniausių keiksmų (gana abstraktus)“¹⁸, *krōpis* „kuo nusikalstēs mažas vaikas“, *rōpu žūōks* „rupūžiokas, nedorēlis (papr. vaikas)“, *varlūožis* 1. „buožgalvis“, 2. „mažo vaiko pabarimas“, *gi-vātr* 1. „gyvatē“, 2. „bjaurybē, nedorēlis“¹⁹, *žāltis* 1. „žaltys“, 2. „labai populiarus keiksmas“, *kērmieļē* 1. „kirmelē“, 2. „bjauraus būdo moteris“, *kērmēkr* „mažos mergaitēs pabarimas“²⁰; 4) žuvų vardai, pvz.: *stintā* 1. „stinta“, 2. „mažo ūgio, smulki moteris“, *sēlkr* 1. „silkē“, 2. „ilga, plona moteris“, *mēpkr* 1. „menkē“, 2. „sudžiūvusi moteris“²¹; 5) vabzdžių vardai, pvz.: *kēmgrāzū* 1. „kirvarpa“, 2. „kyruolis“, *vārga bētēs* „vargo bitē – kas daug dirba, vargsta“, *arklāmošr* 1. „arkliu puolanti musē, gyls“, 2. „kas nuolat zyžia po nosimi, niūniuojā“, *bimbāls* 1. „sparva“, 2. „kas neturtingas“²².

§ 10. Iš karto reikia pasakyti, kad šnekteje neigiamą konotaciją gauna bet koks gyvūno pavadinimas, išskyrus nebent *skrōzdēs* „skruzdėlē“, *bētēs* „bitē“ (plg. Rosinienė, 1978, 47), tam tikrame kontekste *pēļē* „pelē“, *vuōverie* „voverē“²³. Tiesa, yra maža grupelė žodžių, savotiškų komplimentų, kurie vartojami kaip malonybiniai kreipiniai į mažą vaiką ar jauną moterį, pvz.: *balōndēls* 1. „balandēlis“, 2. „bet kam taikomas malonybinis žodis“, *katēnēls* 1. „katinēlis“, 2. „daugiau erotinio atspalvio žodis, vart. moteriai“, *zōikēlis* 1. „zūkēlis“, 2. „vaiko pamaloningas“, *blēzdīngā* 1. „kregždē“, 2. „malonybinis žodis jaunai mergaitei“²⁴. Pastarieji gali būti traktuojami ir kaip poetinės leksikos dalis²⁵.

¹⁷ Kitų paukščių vardai dažnesni palyginimuose, pvz.: *pasepūtis kār-gādis* „pasipūtęs kaip gaidys“ (*gādīs* ≠ „pasipūtęs žmogus“), išvestiniuose žodžiuose, pvz.: *gervenietr*, *gondrenietr* „vaikščioti, aukštai keliant kojas“. Plg. dar tirkšliškių *pōndēivn gādis* „silpnas, bet pretenzingas žmogus“.

¹⁸ Tikrasis, mažai bevartojamas rupūžės vardas yra *pēkrvātr*, *rōpūžr* dažniausiai vart. perkeltine, kartais – ir tiesiogine reikšme, *krōpis* – kaip mažo vaiko pabarimas.

¹⁹ Pačiam gyvūniui pavadinti dažniau vartojamas žodis *kērmēns* „kirminas“.

²⁰ Šio žodžio endrijevaiškieiai nebevirtuoja kokiam nors gyvūni pavadinti. Tirkšlių šnekteje jis gyvas, bet, rodos, irgi tiki perkeltine reikšme: *ī-rāitūos kap kērmēs* „ir raitosi kaip kirmis“.

²¹ Žuvų pavadinimai dažnesni palyginimuose. Kitose tarmėse pasitaiko ir daugiau neigiamos konotacijos atvejų, pvz., uteniškių *aukšlās* 1. „aukšlės“, 2. „nesubrendėlės, paauglės“.

²² Vabzdžių pavadinimai kitur gali būti ir „tikrieji“ keiksmazodžiai, plg. uteniškių *ūtēlās kēūlinēs* 1. „ūtēlės kiauulinės“, 2. „keiksmas, rodantis nedorų, netikusį žmonių gausumą“.

²³ Plg. *apsēdērb kap sp vuōver* „vikriai apsisuko“.

²⁴ Kitos tautos šiuo atžvilgiu esti išrankesnės. Štai kirgizai moters grožiui nusakyti vartoja gulgės, kiauinės, sabalo, juodsidabrės lapės įvaizdžius. Tiesa, dalis jų kreipinių mums atrodo komiški: *mano ēriuk, mano kameliuk, mano kapranugariuk*. Ypač egzotiškas torių ir baškirų komplimentas *cy ceaae kebek* „kaip dėlė“, vartojamas vaikūni, mergaičių ir gražių žirgų grakštumui nusakyti (Sydykbeкова, 1982, 138; Sultanov, 1982, 109). Tiurkų taūtos – normadinės kultūros atstovės: jų kalbas veikė medžiotojų, gyvulių augintojų tradicijos.

²⁵ Čia reiktų griežtai skirti poetinį (folklorinį) ir šnekamąjį stilių: aišku, kad liaudies dainose bemaž kiekvienas žodis gauna deminutyvinę priesagą.

§ 11. Gyvūnų pavadinimų neigiamos konotacijos problema įdomi ne tik lingvistui, bet ir kultūrologui. Mūsų kultūros atstovai įpratę manyti, kad jie kontroliuoja gyvūnus, augalus ir visą gamtinę aplinką, kad būtent šis unikalus sugebėjimas daro žmogų viršesnį už gyvūnus ir suteikia galią juos valdyti. Metafora *valdžia – viršus* sąlygoja metaforą *žmogus – viršus*, o ši savo ruožtu – *racionalusis pradas – viršus* (Lakoff, Džonson, 1990, 400)²⁶. Loginės analizės būdu galima paaiškinti ir zoomorfinių charakteristikų gausumą: gyvūnai ir išvaizda, ir elgesiu labiausiai primena žmogų, jie kaip ir žmogus turi psichiką²⁷. Galų gale, gyvūnai – neatskiriama valstiečio gyvenimo dalis. Kaip pasakytų E. Sapiras (Sepir, 1993, 273), kalboje atsispindi ne krašto fauna ar reljefo ypatybės, o žmonių interesai, susiję su jų aplinkos bruožais²⁸.

§ 12. Kaip matyti iš pavyzdžių, daugelis zoomorfizmų tarmėje turi po kelias reikšmes. Gyvūnų pavadinimais reiškiamos tiek fizinės, tiek ir psichinės asmens charakteristikos. Bendra tarmės tendencija – didelių, stambių (dažniausiai naminių) gyvūnų pavadinimais nusakyti išorės trūkumus (nevikrumą, storumą, dramblotumą)²⁹, o smulkiųjų gyvulių, paukščių, roplių vardais pajuokiamos ir vidinės, ir išorinės ydos (kvailumas, pasipūtimas, užsispyrimas, menkumas, silpnumas). Žuvų pavadinimai vartojami tik pernelg sudžiūvusiai moteriai pajuokti (Rosiniene, 1978, 45)³⁰.

§ 13. Patys „stiprieji“ žodžiai tarmėje gali būti roplių pavadinimai³¹, o kiti priskirtini pejoratyvams plačiąja prasme. Iš pastarųjų neigiama konotacija ir vartojimo dažnumu

²⁶ Toli gražu ne visos kultūros taip traktuoja gyvūnus. Vadinamosios primityviosios gentys, kuriose gyvuoja tam tikra socialinė institucija – totemizmas, dalijamos į ketletą klanų. Kiekvienas klanas vadinamas kokio nors gyvūno, laikomo mistiniu protėviu, vardu (Tajlor, 1989, 382–383). Pavyzdžiui, indėnai mohikantai dalijasi į tris brolijas: vienai jų priklauso Vilko, Meškos, Šnės, Oposumo giminės, kitai – Mažasis vėžlys, Didysis vėžlys, Balų vėžlys, Geltonasis ungurys, trečiajai – Kalakuto, Vištelės, Gervės giminės. Šie pavadinimai simbolizuoja tris stichijas: žemę, vandenį ir orą (Lėvi-Strauss, 1968, 142).

²⁷ Kartais manoma, kad negyviems daiktams retai priskiriamos psichinės charakteristikos (Krejdlin, 1990, 135). Endriejaviškių šnekτος duomenys to nepatvirtina (žr. § 23).

²⁸ Šios tezės taiklumą gražiai iliustruoja Vilniaus miesto jaunimo žargono faktai. Čia palyginti nedaug žmogaus zoomorfinių charakteristikų, ir tos pačios dvelkia zoologijos sodo romantika, pvz.: *kokodilas* „negraži mergina“, *jaušis apseklintojas* „pasileidėlis“, *dramblis* „Vilniaus brigados“ narys“, *mulas nešulinis* „nusi-durbusi moteris“. Zoomorfizmų vietą užėmė įvairiausia civilizacijos atributika: storulį vadina *šaldytuvu*, *autobusu*, storulę – *sofa*, mažo ūgio vaikina – *termometru*, konservatyvų žmogų – *iškasena*, melagį – *trintuku*, neįdomią merginą – *kojinę*. Pavyzdžių pateikė mano kolegos G. Suckelienė ir M. Strockis. Egzotiški pejoratyvai smelkiasi ir į tarmes, plg. türkliškių *dünös kap kengürä* „raitosi kaip kengūra“, *krokadilös* (aliuzija į *križkäs* „verkti“), *jür vieplä* „didelis žiopylis“, *vilüörübä* „didelis, ištižęs žmogus“ (iš slavizmo, reiškiančio didžuvę, banginį), *mäşenä, dilizänäs* „stambus žmogus, dažniau moteris“. Kai kurie žodžiai atėję per bažnyčią, kiti priklauso naujesniam skolinių sluoksniui.

²⁹ Kitose tautose šie dalykai labai įvairuoja. Štai tadžikams *karvę* yra kvailumo etalonas (Salibaev, Aliev, 1982, 131). Plg. dar rusų patarles: *Рожею хорош, а умом тетерей; Силен, как бык, а смирен, что корова* (Malje žanry, 1986, 61, 92). Tiurkų tautosmo grožio ir graikštumo pavyzdys yra baltas *kaprganuğaris*, indams – *dramblis* ir pan.

³⁰ Atrodo, žuvų pavadinimai visur nedažni, plg. rusų *костоват как еру* „kaulėtas kaip pūglžys“ (Malje žanry, 1986, 72).

³¹ Tai susiję su šių gyvūnų vaidmeniu pagoniškoje kultūrinėje tradicijoje. Plačiau apie „tikruosius“ difemizmą žr. § 33.

išsiskiria šuo³² ir *kiaulė*, pvz.: *ę kāk kap špū pri lenčūga* „Ir kaukia kaip pririštas šuo“, *šindākt iškentiejēu špnēis mūpkās* „Šiandakt iškentėjau šunies mūkas (kančias)“ *smēgs kap kēulē t. dārža* „Lenda, braunasi kaip kiaulė i daržą“, *kēulēs ākis pasējtemē ęratēje* „Kiaulės akis pasiėmė ir atėjo (nėgėdydamas)“.

§ 14. Prie zoomorfizmų šliejasi ir kita gana gausi pejoratyvų grupė – gyvulio ir žmogaus kūno dalių ar šiaip įvairios su gyvūnais susijusios atributikos pavadinimai. Tarmėje jų rasta 18 (tai 5% visų pejoratyvų ir 11% perkeltinės reikšmės pejoratyvų). Šie žodžiai irgi skyla į kelias grupes: 1) lyties organų pavadinimai, pvz.: *mēžė, knēpr* „paniekinamas ar šiaip pajuokiamas žodis moteriai“³³, *vūoškatōs knēpr* „švelnesnis moters pajuokimas“, *āvenā kōpīs (tūzr)* „paniekinamas ar šiaip pajuokiamas žodis vyrui“, *šmēkīs vūoverēis* „visai nepiktas vyro pajuokimas“³⁴, *kāšīs* „šiaip niekinamas žodis“; 2) kiaušinių pavadinimai, pvz.: *vēštikēušīs* „vištos kiaušinis“, *žpškēušīs* „žąsies kiaušinis“, *pītkēušīs* „anties kiaušinis“, *komēlēs kēušīs* „kumelės kiaušis“, *kļōkīs* „užperėtas kiaušinis“ (jų visų perkeltinė reikšmė „nevykėlis, ištiža“, skiriasi tik jos intensyvumas); 3) ekskrementų pavadinimai, pvz.: *karvāšūds*, *arklāšūds* 1. „karvės, arklio mėšlas“, 2. „šiaip paniekos žodžiai kokiame netikusiam dalykui (nebūtinai žmogui) pavadinti“, *sōtrā* „kas labai nusitėpęs, susmirdęs“³⁵; 4) kita su gyvūnais susijusi atributika, pvz.: *kūogālīs* „mažo ūgio, smulkaus sudėjimo žmogus“, *žpštāukēs* „nutukęs žmogus (pravardė)“³⁶, *gi-vātrēs išnarā* 1. „gyvatės išnarą“, 2. „bjaurus, piktas žmogus“, *dvīesēnā* 1. „dvėseliena“, 2. „niekinamas žodis ligoniu“³⁷.

§ 15. Dalis šios grupės pavyzdžių – vadinamieji kakofemizmai, ir jų vartojimas susijęs su seksualinių ar higieninių tabu pažeidimais³⁸. Nepaisant aiškios „necenzūriškumo“, vienintelis „tikras“ šios grupės keiksmazodis tėra nebent *šūds*, kiti veikiau priskirtini pejoratyvams plačiaja prasme. Gyvūnų pavadinimai, vartojami kartu su šiuo pejoratyvu, gali atlikti ir savotišką „gradualinę“ funkciją: padidinti ar sumažinti apibūdinamojo objekto neigiamos ypatybės kiekį (plg. jau minėtus *āvenā tūzr*, *šmēkīs vūoverēis*). Tai

³² Šuo neigiamai traktuojamas baltų, slavų ir daugelio kitų indoeuropiečių (išskyrus iranėnus) tradicijoje. Šuns pavidalą paprastai turi neigiamieji mitiniai personažai, susiję su požemių pasauliu: Cerberis, Hidra, Hekātė (Uspenskij, 1987, 63–64). Matyt, todėl mus šokiruoja maloninis Šaukėnų šnekto krcipynys į žmogų *šunēli* (A. Girdenio inform.).

³³ Šie žodžiai dažniausiai nereikia kokio įžeidimo ar didelio piktumo. Jais svaidosi netgi vaikai, nenuotukiantys tikrosios jų reikšmės, numanomos nebent iš tokio pasierzūnimo: *knēpr / knēpr* // *ta-pāt knēpr ę-tāv nuliēpr* // „Knipė, knipė! Ta pati knipė ir tave nulipė!“.

³⁴ Uteniškiai linkę šiuo atveju vartoti ne gyvulio, o žmogaus atributiką, pvz.: *bi-bā, bi-bagālīs, šata-bi-bēllīs* „nevykėlis, ištižėlis“. Gyvūnų atributiką žemaičių tarmėse galima laulyti savotiška eufemizmų rūšimi.

³⁵ Žodis *srōpēs* „iš tvarto bėgantis nešvarumai“ nuo šio pejoratyvo skiriasi daugiskaitos forma ir garsų tvarka.

³⁶ Plg. *kūogālē* „gyvulio galva, kojos, vidaus organai“ ir *žpštāukē* „žąsies taukai“. Ir šiuo atveju tiesiogine reikšme vartojami žodžiai turi tik daugiskaitos formą.

³⁷ Plg. dar sėdiškį pasakymą: *narāš nāgertūōs / kap mūtā* „Nerasi negirtos – kaip maita!“ ir plačiau vartojamą slavišką *pādā*.

³⁸ Plačiau apie draudimus žr. § 33–34.

prisklaido ne tik nuo gyvūno stambumo, bet ir nuo jo tradicinio traktavimo tarmėje. Pradedant nuo menkiausio ir baigiant pačiu „stipriausiu“, minėtojas pejoratyvu palydovus galima išdėstyti tokia tvarka: *gaidys, katinas, šuo, zuikis, strazdas, arklys, karvė, kiaulė, velnias*, pvz.: *ė | tēkros gākšūds* „E, tikras gākšūdis (menkniekis, smulkmena)“; *kōn_čē vālgā | kātēnō šūds | dōuk e_mōnēi* // „Ką čia valgai? Katino šūda (t.y. nieko)! Duok ir man!“; *šūds(s) šōnēis | e_kāō_čē re_k_mēsliṭr* // „Šūdas šunies (menkniekis, smulkmena), ir ko čia reikia galvoti!“; *kap_žōikr šūds | nē smērd | nē kvēp* // „Kaip zuikio šūdas – nei smirda, nei kvėpia (neutralumui, abejingumui reikšti)“; *nublīšēškōs kap_stradzēšūds* „Nublyškus kaip strazdėšūdis (nepiktas posakis)“; *aš_vaiķūs ka(p)_par krētel_ā sejuōjō | sejuōk | sejuōk | er_ušķlūs_tau | sāks | arklāšūds* // „Aš vaikius (vaikinus) kaip per kretilą sijoju (daug turiu, todėl nevertinu)! Sijok, sijok! Ir užklius tau, sako, arklāšūdis (išsirinksi patį prastąjį)“; *aš_ēšō karvāšūds | idriēpts t_lūovn* // „Aš esu karvāšūdis, idrėbrats į lovą (menkas, silpnas ligonis)“; *na_vīrs tagūns | vō_k_ķēul(s) šūds* // „Ne vyrą tegavo, o kiaulės šūdą“³⁹; *jē | vīērīk | tas_velnāšūds*⁴⁰ *e_prišēplēmpēs apēnt* // „Tik pamanyk, tas velnāšūdis (girtuoklis) ir prisiplempės vėl!“ Pirmieji trys pejoratyvai tarmėje nevartojami žmogui apibūdinti: jie be didesnio skirtumo reiškia „niekas, niekniekis, smulkmena“ ir laikytini savotiškais „antikeiksmazodžiais“, raminamaisiais žodžiais. Žodžių junginys, kuriame minimas zuikis, be abejo, pats neutraliausias. Toliau einantys pejoratyvai jau yra neigiamos žmogaus charakteristikos (du paskutiniai – „stiprūs“ keiksmi). Minėtieji disfemizmai vartojami ir kaip sudurtiniai žodžiai, ir kaip žodžių junginiai (*vēlms šūds – velnāšūds*).

§ 16. Baigiant šį „nepakabų“ (neparankų), anot tarmės atstovų betariant, skyrelį, belieka pridurti, kad šioje leksikos grupėje daugiau frazeologinių junginių, negu zoomorfizmų grupėje (plg., *gt_vātrs išnarā, kōmēlēs kēušs*). Kūno dalių ir kitokios gyvūnų atributikų pavadinimai kartais gali būti traktuojami ne tik kaip metaforos, bet ir kaip metonimijos (žiūrint į ką kreipsime dėmesį: ieškosime palyginam ir nagrinsime dalies ir visumos santykius). Malonybinių kreipinių, reiškiančių kūno dalis, šnekoje neužfiksuota⁴¹.

§ 17. Kartais endriejaviškiiai gali žmogų supeikti ir ligų pavadinimais. Ši pejoratyvų grupė negausi: ligų pavadinimai sudaro vos 1% visų pejoratyvų ir apie 3% perkeltinės

³⁹ Plg. dar sakmės siužetą. Norint nusikratyti kauku, vietoj įprasto šiupinio jam pakaišamas daug blogesnis daiktas, kurį supykęs kaukas nusako taip: *ipriū kakā | šōpenōks | ķēul(s) šūds | lāšenōks* // „Arklis mėšlas – šiupinukas, kiaulės šūdas – lašinukas“. Toks „atvirksčias“ elgesys – bendravimo su dvasių pasauliu atributas (Tolstoj, 1990, 119–128). Informantės teigimu, ekskrementai buvo plačiai vartojami burtuose, tikėjimuose ir net medicinoje.

⁴⁰ Posakis su Dievo vardu, priešingai, yra didelis komplimentas gabiam žmogui: *na_vēsims nīēkāms puōnadēivn šūds ūsliṭr* „Ne visiems niekams Ponadiėjo šūdas uostyti“. Posakiai, kuriuose minimas didžiūns arba svetintautis, irgi gauna neigiamą konotaciją, pvz.: *vālkōs kap_žv_dātē šūds* „Valkus kaip žydičio šūdas“, *aš_ēšō kap_vārnā | puōnō mēžs_apsēlēšps* „Aš esu kaip varna, pono mizo apsilėsus (blogai jaučiuosi)“. Plačiau apie luomų, tautybių neigiamą konotaciją žr. § 26–30. Neigiamai vertinamas ir svetimos vietos pavadinimas, pvz.: *ve_ziēk | mīēstē šūds_īsmīnūō | e_pavērst t_šōn* „Ziūrėk, miesto šūda išmynioja (kiek pagyvena mieste) – ir pavirsta į šunį (išponėja)“.

⁴¹ Plg. uteniškų *šird_š_ļa* „mieloji, geroji“.

reikšmės pejoratyvų, pvz.: *kalferà* 1. „cholera“, 2. „bjaurus, piktas žmogus“, *jiėdūn^s* 1. „toks piršto pūlinys“, 2. „prasto charakterio žmogus“, *sòskis* 1. „niežai“, 2. „menkas, nusmurgęs žmogus“, *šivuoėelis* 1. „graužiantis, ėdantis skausmas“, 2. „labai bjauraus būdo žmogus“⁴². Artimiausias „tikriesiems“ keiksmazodžiams yra *kalferà*. Kitose tarmėse pats žodis *liga* (dažniausiai vart. slavizmas *kvarabà*) vartojamas keiksmuose, tradiciniuose bloga linkėjimuose⁴³. Tai, be abejo, susiję su senaisiais tikėjimais bei prietaisais (Tajlor, 1989, 136).

§ 18. Kita palyginti negausi perkeltinės reikšmės pejoratyvų grupė – vadinamieji biomorfizmai (žmogui taikomi augalų pavadinimai) ir šiaip įvairi su jais susijusi atributika. Tarmėje jų rasta 11 (tai 3% visų pejoratyvų ir 7% perkeltinės reikšmės pejoratyvų), pvz.: *stògoris* 1. „kamienas be šakų, stuobrys“, 2. „neapsukrus, nemokantis bendrauti žmogus“, *dàgis* 1. „dagys“, 2. „irzlus, nemalonus žmogus“, *pėkà stėklà* „pikta sėkla – nedorėlis, nenaudėlis“⁴⁴, *kėrs* 1. „kerplėša“, 2. „kas mažo ūgio, plačių pečių, drūtas“⁴⁵, *kėlms* 1. „kelmas“, 2. „nestiprus keiksmas“, *sīelėnà* 1. „sėlena“, 2. „menkas, negalingas (dažniausiai senas) žmogus“⁴⁶, *sopòvėrs vúobòls (bòlvė)* 1. „supuvęs obuolys (bulvė)“, 2. „senas, ligotas žmogus“, *pėkdàgis* 1. „dygi žolė, piktdagis“, 2. „irzlus, piktas žmogus“, *šúđgrībīs* 1. „šungrybis“, 2. „ištižėlis, nevykėlis“⁴⁷, *latūožīs* „žioplys, ištiža“⁴⁸.

§ 19. Kaip matyti iš pavyzdžių, neigiamą konotaciją tarmėje gauna ne tiek patys augalai, kiek jų (paprastai bevėrtės) dalys: sėlenos, supuvę vaisiai, įvairios liekanos. Šie žodžiai paprastai vartojami ištižimui, silpnumui, menkai sveikatai nusakyti. A. Zuzaitės (1993, 22) duomenimis, žmogui neigiamai apibūdinti lietuvių bendrinėje kalboje vartojama palyginti nedaug augalų pavadinimų: šiuurkštus, nemalonus žmogus gretinamas su *erškėčiu*, *aiškiūliu*, *dagiu*, *kadūgiu*, *kaktusu*.

§ 20. Reikia pabrėžti, kad endriejaviškiak augalinės atributikos dažnai griebiasi, norėdami ką nors pagirti: tarmės biomorfizmai aiškiai skiriasi nuo zoomorfizmų teigiama konotacija (panašiai, matyt, yra ir kitose tarmėse). Vaisių pavadinimai eina tradiciniais maloniniais kreipiniais, pvz.: *pòpėlė*, *òugėlė* „pupėle, uogėle – švelnus kreipimasis į jau-

⁴² Plg. uteniškių *kvarabà* *jt. žl.na*. „Kvaraba jį žino“ arba pietų aukštaičių *ka tavì karštin(t)e pa()* *tĩt* „Kad tave karštinė paimtų“ (DrskŽ, 1988, 140). Panašų posakį turi rusai: *Маленький чиновник хрюке лухорадку* „Menkas valdininkas blogiau už karštinę“ (Malje žanry, 1986, 198). Palyginimuose pasitaiko ir kitų ligų pavadinimų, pvz.: *Bjauriau kaip šilinė*; *Bjaurus žmogus kaip rausai: prikėbs – kėnà ir dšūį pagadins* (KRP, 1934, 266). Plg. dar tirkšliškių *sòkatà* 1. „tokia liga“, 2. „visada piktas žmogus“.

⁴³ Tikroji, šnektoje neužfiksuota šio germanizmo reikšmė – „sieros rūgštis“.

⁴⁴ Plg. sediškių *pėkts pėnìogs* „piktas pinigas“, *pėkà dvasė* „pikta dvasia“, *pėkts pàbàisà* „piktas pabaisa“.

⁴⁵ Plg. pietų aukštaičių *kė.rplė* 1. „kelmas su šaknimis“, 2. „kas mažas ir storas“ (DrskŽ, 1988, 148).

⁴⁶ Plg. *ė j kàs tš_su_n_sėnu / stelėnėlės* „E, kas iš tų tenių – sėlenėlės“.

⁴⁷ Plg. tirkšliškių *grībà* „menkas žmogus“ (bet *grībīs* „grybas“), uteniškių *kà.bezdals* 1. „pumpotaukšlis“, 2. „mažo ūgio, menko autoriteto žmogėlis“, pietų aukštaičių [senukai] *kap_supuvì. cikrĩnel*, *sėdàit tr_visa* „Senukai kaip supuvę baravykai – sėdi ir viskas“ (DrskŽ, 1988, 407).

⁴⁸ Žodis *letėžīs* „kopūsto kotas“ nuo šio pejoratyvo skiriasi vokalizmu (matyt, todėl, kad vartojamas mažesniai dalktui pavadinti). Tarmėje rasime ir daugiau panašių pavyzdžių, plg. *stògoris* „medžio kamienas, stuobrys“ ir *stėgėrs* „maža šakelė, atgaras“.

ną moteri“, vartojami palyginimuose sveikatai, grožiui nusakyti, pvz.: *svėks kap_vióbòls* (*òugà, rėdėks*) „sveikas kaip obuolys (uoga)⁴⁹, ridikas“⁵⁰“, labai dažni tradiciniuose gyvulių varduose, pvz.: *spòngòule* „Spanguolė“, *agòum* „Aguonė“, *serbėnt* „Serbentė“ (karvių vardi), *pòpà* „Pupa“ (mažo šuniuko vardas)⁵¹. Su augalu lyginamas išnašas, gražios figūros žmogus: *vàik's kap_lėndrė* „vaikinas kaip nendrė“, *mėrg's kap_lėip's* „mergos kaip liepos“⁵².

„Tikruosiuose“ keiksmazodžiuose augalinės atributikos beveik nėra, išskyrus gal *kėlmà*, kuris vartojamas kaip velnio eufemizmas: *ėk_tò pò_kėlm'a* „Eik tu po kelmo!“⁵³.

§ 21. Paskutinė „gamtiškosios“ tematikos pejoratyvų grupė – negyvosios gamtos daiktų ir reiškinių pavadinimai. Tai labai negausi grupė: rasti vos 5 pavyzdžiai (1% visų pejoratyvų ir 3% perkeltinės reikšmės pejoratyvų), pvz.: *tėtmags* 1. „tūtnagas“, 2. „šykštuolis“, *lėd'a kàlns* 1. „ledo kalnas“, 2. „bejausmis, mylėti nemokantis žmogus“⁵⁴, *lėd'a gà-bàls* 1. „ledo gabalas“, 2. „nejautrus žmogus“⁵⁵, *šlãpd'rėbà* 1. „šlapdriba“, 2. „kas labai įkyrus, landus“⁵⁶, *mėglà* 1. „migla, rūkas“, 2. „žioplys, išsižiojėlis“⁵⁷.

Įdomu, kad negyvosios gamtos atributai nusako žmogaus psichines charakteristikas: šykštumą, žioplumą, nejautrumą, įkyrumą. Tarp jų nėra nė vieno „tikro“ keiksmazodžio⁵⁸. Žmogui neigiamai apibūdinti šnekoje vartojami „šalti“ ir „kieti“ negyvosios

⁴⁹ Panašiai yra ir kitose tautose, plg. totorių *жилек кебек кызлар* „mergelės kaip uogelės“ (Sultanov, 1982, 110).

⁵⁰ Pastarasis žodis kitur gali turėti ir neigiamai konotuotą reikšmę, plg. rus. dial. *горькая редька* „perakenčiamo būdo žmogus“ (Eckert, 1990, 77).

⁵¹ Poctizmų, švelnių žodelių kartais griebiamasi visai, rodos, netinkamoj vietoj, jais ironizuojama. Štai kaip sediškis mušika grasina priešininkui, kurio negali pasiekti: *pòpėl'e / kad_aš_tàiv'i sugàučiu / sutėrptom!* „Pupelė, kad aš tave sugaučiau – sutirptum!“ Rusų vaikai iš gėlių pavadinimų sugeba sulipdyti tokį pagąsdinimą: „*Тяльпань отсюда, а то как засиреню – ромашками обсыпешься!*“ (Osorina, 1985, 61).

⁵² Plg. sediškių *pòlkòps kap_gòrgž'd's* „gražus kaip gurgždis (toks augalas)“, uteniškių *gràži kal_r'ò ž'e*. „graži kaip rožė“ ir maloninius kreipinius: tirkšliškių *kvietkėl'e* „kvietkelė“, pietų aukštaičių *ziėdeli* „žiedeli“ (Drskž, 1988, 478).

⁵³ Nepiktas bk posakis *žàlia rãta* veikiausiai yra *žalčio* ir *rupžės* eufemizmas (apie *rãtos* simboliką žr. [Civan, 1989, 69–73]). J. Lipskienė (1986, 155) nurodo įdomią Eriškių šnektos keiksmo atmainą, užrašytą J. Balčikonio: *kad tai (tavė) medėlis (medėliai)*!

⁵⁴ Plg. *lėd'a kàlns t'p_ėsi / na_puorist'o(s) žmūgòs* „Ledo kalnas tu esi, ne porystos (vedybinio gyvenimo) žmogus“.

⁵⁵ Frazeologizmo pirmasis komponentas gali keistis, pvz.: *aš_na_žėnt'o t'p' / v'o_àuks'a gàbal'a* „Aš ne žentą turiu, o aukso gabalą (labai gerą)“. Šiaurinėse šnektose *gabalas* eina stiprinamoju žodžiu, pvz. sediškių *kàur's gàbàls b'p' / dáb'ar t' _dávàkà / ę_l'io kap(p)_pašúnus!* „Kurvos gabalas (pasileidėle) buvo, dabar yra davta ir loja kaip pasiutus!“.

⁵⁶ Mums rūpimą perkeltinę reikšmę turi ir slavų kalbos, plg. rusų *царьком* 1. „šlapdriba, makalynė, su sniegu maišytas purvas“, 2. „lepšis, ištižėlis“, baltarusių *ча́рма* 1. „dargana, šlapdriba“, 2. „landus, įkyrus žmogus“ (plg. liet. *šalis*), čekų *slota* 1. „dargana, blogas oras“, 2. „padugnės, valkatos“ (Usačeva, 1983, 220–224).

⁵⁷ Plg. tirkšliškių *mgl't's*.

⁵⁸ Negyvosios gamtos daiktais žmogus retokai apibūdinamas ir kitur Žemaičiuose. Plg. sediškių *kėl'e* *vėl'tėnà* „kelio velėna – visai mažas vaikas“. Rytų Lietuvoje plačiai žinomi keiksmas ir bloga linėjimai, kuriuose minimas *perkàinas*, plg. uteniškių *ka(t)_lau_graūsmas (perkàinas)*. Įdomus pietų aukštaičių posakis *de-*

gamtos objektai (*ledas, akmuo, šlapdriba*). Teigiama konotacija, atvirksčiai, gauna *ugnis, žaibas, kibirkštis*, pvz.: *prī dārba / ōgnēs* „Prie darbo – ugnis (apie labai energingą žmogų)“. Kartais (labai retai) pasitaiko palyginimų su dangaus šviesuliu, pvz.: *vēina ton mērgēle ē tatoriejs kap saulē kākūo / vēintortēle* „Vieną tą mergelę ir teturėjo kaip saulę kaktoj – vienturtėlė“⁵⁹.

§ 22. Ne mažiau įdomus ir margas asmens neigiamų ypatybių nusakymas socialinės sferos daiktais ir reiškiniiais. Reikėtų pradėti nuo vienos gausiausių teminių grupių. Tai žmogaus pagamintų, buitijoje vartojamų daiktų pavadinimai. Rasti 24 tokie pavayzdžiai (7% visų pejoratyvų ir 15% perkeltinės reikšmės pejoratyvų). Patogumo sumetimais juos galima skirstyti į kelias mažesnes grupes: 1) darbo įrankių pavadinimai, pvz.: *pjūklvs medēnis* „pjūklas medinis – kas bjauraus būdo, graužia kitus“, *grūstovīs* 1. „įrankis grucei piestoje grūsti“, 2. „mulkis, kvailys“, *pēc(š)lōustr* 1. „eglės šakų skujinė pečiui šluoti“, 2. „labai nusitepusi moteris“, *apatēnēsivs gērnū kūlīs* 1. „apatinysis girnų akmuo“, 2. „labai didelis tinginys“, *šlōutražīs* 1. „šluotražis“, 2. „apsileidusi moteris“⁶⁰, *sōm'īs* 1. „samtis“, 2. „žioplys“, *lēžr* 1. „lžė“, 2. „plokščios figūros moteris“⁶¹; 2) namų apyvokos daiktų pavadinimai, pvz.: *kebēklīs* 1. „durų kablys“, 2. „perdžiūvęs vyras“⁶², *spelgēle* 1. „smeigtukas“, 2. „liesa, sunykusi moteris“, *kāmēns kōmštīs* 1. „kamino kamštis“, 2. „labai nusitępęs vyras“, *šēkšnā* 1. „šikšna“, 2. „šykštuolis“, *lēgū'n pōudēlīs* „ligų puodelis – kas nuolat serga“, *pakōilks maišēlīs* „pakōilkos (pagyrų) maišelis – kas vis giriasi“, *pēk-las (sōbēns) kōmštīs* „peklos (subinės) kamštis – kas labai nešvarus, nevalyvas“, *skōrlīs* 1. „skuduras“, 2. „niekam vertas žmogus, menkysta“; 3) valgomų daiktų pavadinimai, pvz.: *krēs'nā* 1. „spirgas“, 2. „persenęs žmogus“⁶³, *vīedārs* 1. „vėdaras“, 2. „mulkis, išsižiojėlis“, *vīedārs bā skūrs-rōds* „vėdaras be skūros – labai didelis mulkis“, *kočkūols* 1. „kas apskritas, kukulis“, 2. „mažo ūgio, storas žmogus“⁶⁴; 4) apavo pavadinimai, pvz.: *klūmp'īs* 1. „klumpė“, 2. „kas nenuovokus, negabus“, *nagēnpalāk'r* 1. „prasta naginė“, 2. „neg-

besēl's jū's nuveiktī „Debesiais jūs nuveikit“ (DrskČ, 1988, 61): keiksmai paprastai kreipiami „žemyn“, pagyrimai – „aukštyr“.

⁵⁹ Gana pompastiškus, mūsų akimis žiūrint, palyginimus mėgsta Rytų tautos, plg. kirgizų *didingas kaip Ala-Too, akys spindintys kaip Issyk-Kulis* (Maslova, 1988, 119). Moters grožiu nusakyti vartojami žvaigždžių, saulės, mėnuliu įvaizdžiai, pvz.: *graži kaip keturiolikos dienų mėnulis*. Žemaičiuose, o ir kitur Lietuvoje, jaunas mėnuo turi neigiamą konotaciją: *kap j'āuns mēnōu / ē'ē'ir / ē'ē'nī'r* „Kaip jaunas mėnuo: čia yr, čia nēr“. Plg. rusų: *Как молодой месяц: покажется и опять спрячется* (Malje žanry, 1986, 134).

⁶⁰ Plg. tirkliškių *šlōuā* „negraži moteris“.

⁶¹ Storumui nusakyti irgi vartojami su duonos kepimu susiję įvaizdžiai, plg. tirkliškių *mīkktī'ovīs* 1. „indas duonai minkyti“, 2. „storulis vyras“, uteniškių *tašlā* 1. „tešla“, 2. „storulė moteris“. Endrievajiviskiai apie storą moterį sako: *drūtā kap rōgū'n kōpētā* „drūta kaip rugių kupeta“.

⁶² Liesumui reikšti labai populiarus ir palyginimas *sožūvės kap gēmb'r (skēl'dā, šakēl's)* „sudžiūvęs kaip gembė (skiedra, šakelė)“. Šiam žmogaus apibūdinimui įvairios tautos renkasi labai skirtingus ekstralingvistinio duomenis, plg. *kap uodo graučiai* (japonų k.), *kap džiovinta cikada* (vietnamicčių k.), *kap kopēcios* (turkų k.), *kap Benbeno sūris* (anglų k.) ir t.t. (Šmeleva, 1988, 124).

⁶³ Sediškiai ir kitos šiaurinės šnetos taip vadina mažą vaiką, pvz.: *vō'kū' šp' s'ō'lo'ō'p krēs'nō / mātēs dār* „O ką tu su tokiu spirgu – mažas dar!“

⁶⁴ Skolinys *klēcks* turi teigiamą konotaciją, taikomas mažyliui, pvz.: *šēl'ts kap klēcks* „šiltas kaip virtinis“.

razi moteris“⁶⁵; 5) menkaverčių daiktų pavadinimai, pvz.: *špksl̃s* (naujas žodis) *šp̃psñs* 1. „šiukšlių žiupsnis“, 2. „kas menkas, silpnas, niekam vertas“, *miēsl̃ñ šāk̃* 1. „mėšlų šakė“ (pakabinamas kiekis), 2. „silpnas ligonis“⁶⁶.

§ 23. Iš pavyzdžių matyti, kad gana didelė jų dalis reiškia psichines charakteristikas (*sōm̃t̃s*, *klūm̃ps*, *gr̃ustoṽis*). Kiti nusako arba konkrečius figūros trūkumus (*kebēk̃k̃s*, *lēžē*, *koņk̃ūols*), arba negražią išvaizdą apskritai (*nāgenē*, *sl̃tutraz̃is*). Palyginti daug pejoratyvų vartojama nusitepusiam žmogui (*kāmenē*, *pēk̃l̃s*, *sōbenē* *kōm̃t̃is*; *pēc̃(s)l̃ōustē*) ar silpnam ligoniui (*šp̃ksl̃s* *šp̃psñs*, *miēsl̃ñ šāk̃*) pavadinti.

Buities daiktų pavadinimai skiriasi nuo zoomorfizmų tuo, kad paprastai teturi po vieną perkeltinę reikšmę. Toji reikšmė dažniausiai kelia aiškias asociacijas, fiksuoja konkretų regimąjį vaizdą (Jakaitienė, 1988, 55–56). Tikriausiai dėl šio konkretumo tarp daiktų pavadinimų nėra „tikrųjų“ keiksmazodžių (*žālvar̃is* virtęs keiksmazodžiu ne dėl kokios perkeltinės reikšmės, o tik dėl fonetinio panašumo į *žāl̃tis*).

Komplimentuose ar giriamojo pobūdžio posakiuose buities daiktų pavadinimai nedąžni, pvz.: *svēks kap̃ g̃intārs* (*bōrkstēns*) „sveikas kaip gintaras (burkštinas)“, *grāž̃i kap̃ l̃iēle* „graži kaip lėlė“⁶⁷. Egzotišku tarmės broožu laikytinas valgio pavadinimo vartojimas grožiui nusakyti: *grāž̃i kap̃ var̃sk̃tē* „graži kaip varškė (saldaus pieno sūris)“ sakoma apie stiprią, stambią, raudonskrustę moterį⁶⁸.

Kartais valgomio daikto pavadinimas eina stiprinamuoju žodžiu (intensifikatoriumi), pvz.: *mōlk̃(s) smetūña* „mulkis smetono – labai didelis mulkis“ (dėl pažyminio pozicijos žr. Girdienienė, 1981, 167–168)⁶⁹.

§ 24. Nemažą šnekteje vartojamų pejoratyvų dalis – socialinių grupių (luomų, tautybių, profesijų) pavadinimai. Iš viso jų rasta 28: tai sudaro 7% visų pejoratyvų ir 18% perkeltinės reikšmės pejoratyvų. Dauguma jų – profesijų ar šiaip užsiėmimų pavadinimai (14 atvejų), pvz.: *šalt̃iž̃os* 1. „tam tikras dvaro pareigūnas“, 2. „šalčio bijantis žmogus, šalčmirys“, *bōdel̃is* 1. „budelis“, 2. „nedoras, niekam vertas žmogus“⁷⁰, *šūd̃vež̃is* 1. „nešvarumų vežiotjas“, 2. „niekam vertas žmogus“, *pēimōu* 1. „piemuo“, 2. „kas ne-

⁶⁵ Plg. dar uteniškių *vīžā* 1. „vīža“, 2. „nevikrus žmogus“, pietų aukštaičių *nāg̃ñ(t)ē* 1. „naginė“, 2. „negraži moteris“ (DrskŽ, 1988, 220).

⁶⁶ Dėl vietos stokos nededami palyginimai, kuriuose minima viena kuri kūno dalis, pvz.: *šūodmeñs kap̃ m̃intoṽā* „žiodmenys (burna) kaip mintuvai“, *sōbenē kap̃ dar̃žēngal̃s* „subinė kaip daržingalis“, *rētūd̃ kap̃ ž̃ōm̃b̃r̃ ētñs* „rietai (šlaunys) kaip žambio ienos (sudžiūvę)“, *nūos̃ kap̃(p) p̃ōsg̃ūor̃ē* „nosis kaip pusgorčė (toks šaikas – pusė gorčiaus)“ ir t.t.

⁶⁷ Plg. dar tirkšliškių malonybinius kreipinius *auk̃stēl̃*, *s̃dab̃rēl̃* „aukseli, sidabreli“ ar pietų aukštaičių *aū.ksala*, *pẽ.lala* (DrskŽ, 1988, 107). Palyginimus su brangenybėmis labai mėgsta Rytų tautos.

⁶⁸ Plg. dar uteniškių *māna. s̃ald̃usai kaš̃tūkas* „mano saldusai kašniukas“ (senelės pasakymas vaikaičiui). Tokia reikšmė gali būti atėjusi ir per bažnyčią (plg. *Jėzau s̃ald̃žiausias*). Ji žinoma kitose kalbose, plg. anglų *my sweet* „mylimasis, mylimoji“. Totorių ar baškirų vaikai vyresnę moterį vadina *baa šuu* „medaus senelė“ (Sultanov, 1982, 109).

⁶⁹ Panašius pavyzdžių turį ir uteniškiai: *p̃inda mill̃nē*. „pinda milinė – didelė žioplė, prasčiokė“, *p̃izdūkas žāl̃ē. mē.žē*. „pizdukas žalio medžio – didelis nedorėlis“.

⁷⁰ Tarmėje šis žodis gali būti vartojamas tiesiog kaip veltinio sinonimas, pvz.: *ēk̃t̃p̃ p̃ō bōdel̃ē* „Eik tu po budelio“, *a bōdel̃is pristōjō* „Ar budelis pristojō?“.

rimtas, paaugliško elgesio⁷¹, *šbaga šmūōts* „ubago (elgetos) šmotas“ (be intensifikatoriaus nevert.,) *čeraunīņks* 1. „burtininkas, kerėtojas“, 2. „prastas žmogus“, *zėmaguōrs* 1. „samdomas juodo darbo darbininkas, grioviakasys“, 2. „šiuurkštus, netašytas žmogus“, *skārlupis* 1. „kailialupys“, 2. „kas nesugyvenamas“⁷², *špetūōlnīņks* 1. „prieglaudos gyventojas (papr. bažnyčios tarnas)“, 2. „neturtėlis, vargeta“, *čīpdavātkr* 1. „pernelyg pamaldi moteris“, 2. „visus aplojanti liežuvautoja“, *pōsdavātks* 1. „kas linkęs į davatystę“, 2. „kas rodo pernelyg didelį pamaldumą“. Šiai grupei sąlygiškai galima skirti profesijos pavadinimą, virtusį apibendrintu tautybės pavadinimu *bōrlūōks* 1. „prieliokas, laivavilkys“, 2. „rusas“, 3. „stiprus, šiuurkštus, netašytas žmogus“. Čia minėtini ir pirmojoje XX a. pusėje vartoti „politinio“ atspalvio žodžiai *bālsāvīks* (prieš karą, nežinant jo tikrosios reikšmės, buvęs *vagies* ir *žmogūdžio* sinonimas) bei *žīdšāudis* 1. „žydų žudikas karo metu“, 2. „žiaurus žmogus“⁷³.

§ 25. Pavyzdžiai rodo, kad neigiamą konotaciją gauna dažniausiai neprestižinių, garbės nedarančių profesijų (*elgeta*, *burtininkas*, *budėlis*, *piemuo*, *zimagoras*) arba šiaip kokio nešvaraus darbo darbininkų (*šūdvežis*, *skārlupis*) pavadinimai. Įdomu pastebėti, kad kitose Žemaičių vietose neigiamai konotuoti gali būti bemaž visi amatai ir smulkūs verslai, išskyrus žemdirbystę (plg. tirkšliškių *blėkūōrs* „skardininkas“, *sklūōrs* „stiklius“, *pėšūōrs* „raštininkas“ ir pan.)⁷⁴. Šią tendenciją patvirtina ir žodžio *žmūōgōs* „žmogus“ vartojimas reikšmė „saviškis“, „ūkininkas“. Tokia pejoratyvų vartoseną gražiai parodo valstiečio vertybinė orientacija: tai įdomus opozicijos *savas* – *svetimas* realizavimo pavyzdys (plg. Lakoff, Džonson, 1990, 405)⁷⁵.

Žodis *šaltīžs* reikšmė „šalčmirys“ bus gavęs dėl fonetinio panašumo į *šāls* „šaltas“ ir vertintinas kaip liaudies etimologijos pavyzdys. Žodžiai *bālsāvīks* ir *žīdšāudis* (*žīdmušis*) pejoratyvine reikšmė vartojami kalbant apie praeitį: pasikeitus politinėms realijoms, ši reikšmė išnyko.

Artimiausi „tikriesiems“ keiksmazodžiams *bōdėlis*, *čeraunīņks*, *bālsāvīks*. Giriamojo pobūdžio pasakymuose asmens pavadinimai pagal darbą, užsiėmimą vartojami retai, pvz.: *kėrtō kap mēdkertīs* „kertu kaip medkirtys (valgau skaniai ir daug)“.

§ 26. Palyginti nedaug (tik 7) rasta pejoratyvų, kuriems pradžia davė luomai, socialinė kilmė, pvz.: *šūdbajūōris*, *plėkbajūōris*, *šūdpūōnis* 1. „nusigyvenęs bajoras“, 2. „netur-

⁷¹ Sunku įsivaizduoti nomadinę kultūrą, kurioje šis žodis būtų plūstamas. Krikščioniškoje tradicijoje, kurios pradininkai žydai yra buvę klajokliais – gyvulių augintojais, žodis *pastor* (lot. „piemuo“) reiškia „sielų ganytojas, dvasininkas“. Daugelyje Europos tautų paplitęs tikėjimas piemenų antgamtinėms savybėms, sugebėjimui kerėti ir pan. (Tokarev, 1983, 94).

⁷² Plg. dar uteniškių *šunalupis* „prastas žmogus, nedorėlis“.

⁷³ Nemažai panašių žodžių naujaisiais laikais atsirado rusų kalboje, pvz.: *буржуа́й*, *недобы́тая контра́, черносотене́ц* ir t.t. Šiandien jie laikytini istorizmais.

⁷⁴ Uteniškiamis *pl.sarūs* yra *kyštininko* sinonimas: šie smulkūs pareigūnai paprastai ne už dyka palaikydavo ryšius tarp neraštingų valstiečių ir valsčiaus „elito“: seniūno, uriadnyko ir pan.

⁷⁵ Plg. dar daugelyje tarmių žinoma *gėrts kap šėuōrs* „girtas kaip šiaučius (batsiuvys)“ (iš rusų *пьян как сопожник*), uteniškių *ālna kat pīšētkas* „eina kaip pilščikas (lentų pjovėjas) – dideliais žingsniais, virtuodamas“, *ribōtkas* 1. „žvejys“, 2. „vaikas, kuris šlapinasi į lovą“.

tingas, bet pasipūtęs, poniškas žmogus“, *bajūōrs* 1. „bajoras“, 2. „kas didžiū dedasi, pasipūtėlis“, *karāls* 1. „karalius“, 2. „valdingas nemokša, despotas“⁷⁶, *kāimo bārbe* „kaimo Barbė“, *kāimo jōrgis* „kaimo Jurgis“ (neseni pasakymai, vartojami, norint pabrėžti kaimo ir miestelio gyventojų skirtumą)⁷⁷.

Aukštesniojo luomo atstovų pavadinimai neigiamą konotaciją gauna ne atsitiktinai: ironiška vartoseną tarsi „apverčia“ visuomenės hierarchinę struktūrą⁷⁸. Didžioji dalis suminėtu pejoratyvų reiškia pasipūtęs žmogų, kurio pretenzijos neatitinka galimybių. Ši reikšmė dažnai priklauso nuo konteksto. Vokiečių lingvisto Ch. Weinricho (Vaj-nrich, 1987, 79) nuomone, esama tam tikrų kalbinių signalų, kuriais žmogus meluoja, ironizuoja, apskritai kuria meninį vaizdą. Jie priklauso tam tikram kodui ir prieinami tik guvaus proto pašnekovui.

§ 27. Negausi, bet kilmės požiūriu, matyt, pati įdomiausia grupė yra perkeltine reikšme vartojami tautybių pavadinimai (etnonimai). Šnekoje rasti 7 tokie žodžiai, pvz.: *sūomis* „žioplys, išsižiojėlis“, *skērslarvis* „netikras“ žemaitis – Latvijos pasienio gyventojas⁷⁹, *prūsivs* 1. „Prūsų lietuvis“, 2. „raijūnas, apsirijėlis“, *cegiōns* 1. „čigonė“, 2. „tamsaus gymio moteris“⁸⁰, 3. „sukta, klastinga moteris“, *žt-dēlkā* 1. „žydė“, 2. „sukta, klastinga moteris“⁸¹, *žids* 1. „žydas“, 2. „kas elgiasi atbulai, kitiškai“, 3. „kas derasi dėl menkniekių, pernelyg taupus“, *lēibā* (dažn. mažybinė forma *leibēls*) 1. „populiarus žydų vardas“, 2. „neapsukrus, apyžioplis žmogus“⁸².

§ 28. Pirmiausia minėtinas *sūomis* – *sōmis* – veikiausiai ugrofinų kilmės žodis, atėjęs per latvius. Jis siejamas su K. Biūgos (1961, 563) vartojamu etnonimu *sōmas*, „lybių, estų ir suomių protėvis“, kuris tebėra išlikęs mažos sėmių (arba lėpių) tautelės pavadinime. Palangos žvejai vartoja pasakymą *sūomenis vies*, „sōminis (šiaurės vakarų) vėjas“, kuris yra aiškus latvių skolinys, kitaip būtų kirčiuojamas priesagoje, plg. *viejēns mēlnīnc* „vėjlėnė mėlninčia (vėjinis malūnas)“. B. Laumanė (Laumane, 1967, 227), rašiusi apie latviškus vėjų pavadinimus, žodį *sāmenis* „šiaurės vakarų vėjas“, paplitusį vakarinėje Kuršo dalyje, lygina su *sāms*, *sāmelnieks*, *sāmietis*, *sāmu zeme*. Apie žemaičių *sōminio* nelietuvišką kilmę užsimena V. Grinaveckis (1985, 125).

⁷⁶ Plg. tirkšliškių pasakymus iš jau minėto teksto „Susibarė“: *grapiēns ānā ir ņ palāu(k) kuoki, čē ciecpriēns!* „Grafienė ji yra. Palauk, kokia čia ciecorienė!“ (sako vyras, supykęs ant pačios), *māzivs ten karāls ņ prākatītūs išmērķis*, „Mažas ten karalius. Praktiitause išmirkęs.“ Abu pašnekovai aiškiai ironizuoja. Panašiai elgiasi visos tautos. Ant žmonos supykęs japonas kreipiasi į ją mandagumo formomis, priderančiomis tik imperatoriui (Žel'vis, 1988, 102).

⁷⁷ Frazeologizmų naujumą rodo *kāims* vartojimas vietoj senesnio *sivōda*.

⁷⁸ Uteniškiamis *šlė-kū*, *šlėktē.lā* – pasipūtėlio sinonimas. Plg. dar V. Krėvės surinktas patarles, pvz.: *Bajoras – šunų tavoras, muzikas – aukso guzikas* (KrP, 1934, 190); *Didžiūjasi kaip šlėktelė, kelnes sulopęs* (KrP, 1934, 435).

⁷⁹ Pačiame Latvijos pasienyje šis žodis neturi neigiamos reikšmės: sėdiškiams ar mažeikiškiams jis reiškia žmogų, kilusį iš šeimos, kurioje vienas situotinis latvis, kitas – žemaitis.

⁸⁰ Plg. dar pietų aukštaičių *juodis vaihka. kap.to.to.r.t.nai*. „juodi vaikai kaip totoriukai“ (DrskŽ, 1988, 478).

⁸¹ Plg. pietų aukštaičių *jau.ji: iškastā žl.dā.uka* (= labai sukta) (DrskŽ, 1988, 478).

⁸² Plg. tirkšliškių *pinlogū lēitbs*, kuliškių *lēlbr*. Pietų žemaičių *lēl.bts* „kas menkas, silpnas“ veikiausiai tik fonetiškai panašus į *nuleibā* „nulcipo“ (DūnŽ, 1976, 171).

§ 29. Kad etnonimas ilgainiui virsta pejoratyvu, odioziniu žodžiu, rodo ir kitas endrieviškių pavyzdys *kpršs* „kuřšis – žmogaus pavidalo baidyklė, metama per mynę į jauną talkininkams pagąsdinti“ (plg. Kazlauskas, 1968, 61). Labai panašus žodžio *gūdas* „baltarusis, kartais lenkas ar rusas“ likimas pietų aukštaičių šnektose: *gudā* čia reiškia arba „paukščių baidyklė“ (Seinai), arba „vaikų baubas“ (Dusmenys, Merkinė, Kania-va)⁸³. Senas baltiškas etnonimas *galindai* rusų tarmėse yra virtęs *driskiaus* sinonimu, pvz.: *золды* „neturtėlis, elgeta“, *голандия* „vargšai, prastuomenė“, *золендāū* „driskius“ ir pan. (Toporov, 1980, 135)⁸⁴.

§ 30. Neigiamą konotaciją, matyt, gali gauti bet kurio nykstančio etnoso pavadinimas. Etnologai sako, kad bet kokiame krašte izoliuotos ar beveik išnykusios gentys turi prastą (dažniausiai burtininkų) šlovę. Viduramžiais Europoje garsėjo suomių ir lapių raganos. Anglų kalboje pats žodis *finn* „suomis“ tada reiškė „burtininkas“, „kerėtojas“, o jūrininkų žargone ši reikšmė išliko ir XIX a. (Tajlor, 1989, 92–93). Visa Europa kerėtojais laikė čigonus, žydus (apie keisto elgesio žmogų endrieviškiečiai sako: *a tāvī židā sočavīje* „Ar tave žydai užkerėjo?“). Tai, be abejo, padėjo atsirasti šių etnonimų neigiamoms reikšmėms. Apibendrinant reikia pasakyti, kad ksenofobijos tendencija, matyt, būdinga visoms be išimties kalboms⁸⁵ ir susijusi su opozicija *savas – svetimas*⁸⁶. Giiriamąjį pobūdį pasakymuose kitos tautybės ar kilmės žmonės minimi rečiau, pvz.: *bagūots kap amerekūiōns* „turtingas kaip amerikonas“, *kōntēns kap žīds*, *vīoškenā nupērks* „patenkintas kaip žydas, ožkeną nupirkęs“.

§ 31. Paskutinė reikšmė pejoratyvų grupė – žodžiai, susiję su įvairiausiomis kultūrinėmis realijomis. Rasti 24 tokie pavyzdžiai. Jie sudaro 7% visų pejoratyvų ir 15% perkeltinės reikšmės pejoratyvų. Smulkiau juos galima skirstyti taip: 1) žodžiai, susiję su folkloru, papročiais, pvz.: *smākūōls* 1. „smakas, slibinas“, 2. „nedorėlis, nenaudėlis“, *rāganā* 1. „ragana, kerėtoja“, 2. „pikta moteris“, *bārbe*

⁸³ Uteniškiamis *gūdas* (kartais *židēlls*) reiškia visai mažą vaiką, papr. nekrikštytą kūdikį. Endrieviškiečiai, nelcisdami mažiems vaikams būti prie gimdyvės, sako, kad ten *židā avazējū* „žydai atvažiavo“. Senu įsitikinimu, kūdikis yra „svėčias“, „atėjūnas“, „nekrikštas“. Dažniausiai šiaurės žemaičiams *gūds* reiškia bet kokią svetimą arba kitos (papr. aukštaičių) tarmės žmogų.

⁸⁴ Panašiai atsitiko ir su etnonimu *чудь* „senieji šiaurinių Rusijos sričių gventojai finougrai“, plg. rus. dial. *чухуд* „kiaulė“, *чухуды* „kvailys“. Spėjama, kad ir žodis *чучело* „žvirblių baidyklė, iškamša“ turįs finougrišką šaknį (Ageeva, 1970, 198–199). Galimas daiktas, panašios kilmės yra šiaurės žemaičių *kōkūā* „kiukna, apkiautėlis“. Uteniškiai turi per slavus atėjusį žodį *мрдвā* „nedorėlis, nenaudėlis“, kurio pirmoji reikšmė – „mordviai“ (plg. rus. *мордвā*).

⁸⁵ Daugelio kalbų palyginimuose svetimtaučiams priskiriamos visokios ydos. Štai bulgarams girtuoklio simbolis yra *čigonas* (*пийн като чиганин*), kai kurioms rusų tarmėms – *graikas* (*тън как грек*), vokiečiams tokie atrodo *švedai* (*betrunken wie sieben Sweden*) ir pan. (Mokienko, 1973, 33). Anglai tokiame kontekste mini didžiūną – lordą (*as drunk as a lord*).

⁸⁶ Pejoratyvu gali virsti ne tik etnonimas, bet ir žmogaus pavadinimas pagal gyvenamąją vietą, pvz., endrieviškių *pinēōks* „nerimtas žmogus“ yra baltarusių kilmės žodis, reiškiantis Pinksio miesto ar apylinkės gventoją. L.KŽ (1973, 1036) nurodo tokias jo reikšmes: 1. „sielininkas“, 2. „smulkus prekiautojas sėklomis ar tabaku“, 3. „visaip sumazgytas ryšuliukas“, 4. „mažo ūgio žmogus“, 5. „išdykėlis, nenuoramas“, 6. „velnias, nelabasis“. Žmogaus pavadinimas pagal kilmę ilgainiui virto profesijos pavadinimu, o šis – pejoratyvu, net vienu iš velnio vardų.

trėdārbs „Barbė tridarbė – kas užsiima keliais darbais iš karto“⁸⁷, *židobągis* 1. „Užgavėnių persirengėlis (dažniau – *užgavėnė* žids), 2. „kas keistai ar juokingai apsirengęs“⁸⁸, *šventnavilgà* 1. „šventnevalgà, folkloro personažas“⁸⁹, 2. „kas apsimita šventuoliu“⁹⁰, *mòrėnū'n karàles* 1. „Trijų karalių šventės personažas“, 2. „labai nusitėpęs vaikas“; 2) žodžiai, susiję su tikyba, krikščionybės ar pagonybės tradicijomis, pvz.: *vėlėns* „velnias“, *biesės* „velnias, biesas“, *kėpsės* „kįpsas“, *šėntòns* „šėtonas“, *šėpetuòns* „švelnesnis šėtono pakaitalas“, *jòudāsīs* „juodasis, *velnio* euf.“⁹¹, *pėktāsīs* „piktasis *velnio* euf.“, *nàlabāsīs* „nelabasis, *velnio* euf.“⁹², *jòduòšīs* 1. „Judas, Judošius (biblinis personažas)“, 2. „nestiprus keiksmas“, *jòudāsīs jòduòšīs* „keiksmas, stipresnis už *jòduòšīs*“, *bėstėjė* „nedorėlis, bestija“, *gaurės apàštàls* „Gaurės apaštalas – menkas, silpnas ligonis“⁹³, *lòzòuòšīs* 1. „Lozorius (biblinis personažas)“, 2. „ligonis, luošys“, *òmžėnàs(s) žids* 1. „Amžinasis žydas (biblinis personažas)“, 2. „žmogus, kuris vis keliauja, bastosi, nerimsta“, *naviėrnòs tamùòšīs* 1. „apaštalas Tomas (biblinis personažas)“, 2. „žmogus, nenorintis niekuo tikėti“, *pėlvátėks* 1. „protestantas (papr. Prūsų lietuvis)“, 2. „pragmatikas, dvasinių vertybių nepripažįstantis žmogus“⁹⁴, *pàrmazùòns* 1. „kas netiki Dievo, laisvamanis“, 2. „šiaip nedoras žmogus“⁹⁵.

§ 32. Kaip matyti iš pavyzdžių, neigiamą konotaciją gauna „blogieji“ pasakų veikėjai, bibliniai personažai, karnavalų ir teatralizuotų renginių dalyviai⁹⁴, kartais – „degraduotos“ mitinės būtybės. Tarp šios grupės pejoratyvų daug „tikrųjų“ keiksmažodžių (*vėlėns*, *bėstėjė*, *jòduòšīs*, *smàkùòls*). Populiariausias, be abejo, yra *vėlėns* su gausiais eufemizmais⁹⁵. Moterims (dažniau ir karvėms, vištoms) apkeikti vartojamas disfemizmas *ràgana*⁹⁶. Kiti mitonimai vartojami rečiau, jų kartais pasitaiko palyginimuose, pvz.: *làkst*

⁸⁷ Frazeologizmas, atsiradęs iš vardo pamėgdžiojimo. Junginių, kuriuose minimi tikriniai vardai, ne daug, plg. dar *sàpnė dàratà* „sàpnė Daratà – žiopyls, išsižiojėlis“ ir tirkšliškių *sàpnė dàrat*.

⁸⁸ Plg. dar pasakymus: *tùòkė nàgrazė ta kėidė* / *tik par užgavėnės židàs ètė* „Tokia negraži ta suknelė – tik per Užgavėnės žydas eiti“; *sò pòu nėrtėnò asperubòlòs* / *ėslėdò kap užgavėnė mùòr* „Su tuo megziniu apsitūlojusi ir sėdžiū kaip Užgavėnių Morė“.

⁸⁹ Žodis paplitęs iš populiarus pasakojimo apie šykščią moterį, kuri prie žmonių neva iš pamaldumo nieko nevalgysi, o šeimyną laikiusi pusbadžiū.

⁹⁰ Plačiau apie eufemizmus žr. § 34.

⁹¹ Frazeologizme minimas Gaūrės miestelio pavadinimas (plg. tirkšliškių *nemàkštė vėbrà* „Nemàkščių (miestelio pav.) vėbra – didelis žiopyls“).

⁹² Apie „pilvatikius“ sudėta daug anekdotų, kuriuose pajuokiamas jų sentimentalumas ir pragmatizmas. Plg. „pilvatikio poterius“: *pėlv mònė* / *dòpgr mònė!* *kad as pėlv natpriečiuo* / *dòpgr nareglėčiuo!* „Pilve mano, dangau (tyčia iškraipoma) mano! Kad aš pilvo neturėčiau, dangaus neregėčiau!“

⁹³ Perdirbiny iš *frankmasonas* „dalyvis tam tikro slapto judėjimo, turinčio ir mistinių, ir antiklerikaliųjų bruožų“.

⁹⁴ „Civilizuotoje“ miesto kalboje neigiamai konotuoti būna abstraktesni žodžiai *clrkas*, *teàtras*, *kėnas*, *komėdija*, *spėktàklis* ir pan. Jie minimi, kalbant apie reguliarius metaforizacijos tipus (Krejdlin, 1990, 136).

⁹⁵ Plg. dar įdomius folklorinės kilmės palyginimus *ėràiuk kap vėlėns èžerò* „Ir raukia kaip velnias èžerà (ilgai krapštosi)“, *nàpasėdalėjė ka(p) biesė parakvėjėoms* „nepasidalija kaip biesai parapijomis“.

⁹⁶ J. Otkupščikovas (Otkupščikov, 1977, 271–275) šį žodį bando sieti su *ràgas* (ne su *regėti*, kaip manyta anksčiau). Ankstesnioji nuomonė atrodo patikimesnė: *ràgana* gali būti balsių asimiliacijos padarinys (plg. bk *pavàsaris*, *vàsara* ir kupiškėnų *pavàsėrts* „pavasaris“, šiaurės žemaičių *vasėrts* „vasaris“).

kap, éitvarā „laksto kaip aitvarai“, *párkárš kap sméršs (gêltene, dêitvamikà)* „perkarės kaip smertis (giltinė, Dievo mûka)“⁹⁷. Svetimos tikybos atstovų pavadinimai gali virsti pejoratyvais panašiai kaip jau minėti etnonimai, luomų ar profesijų vardai⁹⁸.

Kyla klausimas, kodėl palyginti nemaža „kultūrinės“ kilmės pejoratyvų dalis susijusi su tikyba bei jos realijomis. Į jį gražiai atsako žymus literatūros tyrinėtojas M. Bachtinas (Bachtin, 1990, 207–208). Kalbėdamas apie Renesanso laikų klasiko Rabelais kalbą ir stilių, mokslininkas pabrėžia, kad oficialiosios kultūros pamatas esąs hierarchinis principas: „aukšta“ ir „žema“ niekadus nepainiojama. Dievagojimai ir prisiekėjimams, kuriuose minimos šventenybės (panašiai kaip keiksmai bei bloga linkėjimai) esą neoficialūs kalbos elementai. Bažnyčia įžvelgdavusi juose šventvagystės bruožų⁹⁹.

§ 33. Baigiant nagrinėti perkeltinės reikšmės pejoratyvus, derėtų šiek tiek plačiau paaiškinti „tikrųjų“ keiksmažodžių esmę bei jų santykį su eufemizmais. Atsižvelgiant į du pagrindinius kriterijus – semantinių (reikšmės abstraktumas) ir funkcinių (visuomenės normų nepaisymas), tarmėje galima skirti 24 disfemizmus, pvz.: *bálšaviks* „balšavikas“, *bêstjeŕ* „bėstija“, *brônts* „brantas“, *bôdels* „būdelis“, *čêrapâks* „čerapakas“, *čêraunîjks* „čerauniikas“, *gi-vâr* „gyvâtė“, *judûôšs* „judôšius“, *kalŕerà* „kalŕera“, *pârmazuônš* „parmazuonas“, *perêvions* „perėvonas“, *pižà* „pyžà“, *pižônš* „pyžonas“, *râganà* „râgana“, *rôpižê* „rûpûžė“, *ropûžnîjks* „rupûžnikas“, *smâkûôls* „smakôlas“, *šênûônš* „šetonas“, *šmêkis* „šmlkis“, *šûds* „šûdas“, *švâmals* „švâmalis“, *trânts* „trântas“, *vêlšs* „vėlnias“, *žâlšs* „žaltys“. Visų jų tikroji reikšmė nusitrynusi, jie reiškia maždaug „nedorėlis, bjaurybė, niekam vertas žmogus“. Skiriasi tik „neg-ražumo“ laipsnis: *šmêkis*, *švâmals*, *perêvions* yra palyginti švelnūs žodžiai, o *vêlšs*, *gi-vâr*, *pižà* – „stiprūs“ keiksmai.

Pažymėtina, kad „tikrųjų“ disfemizmų tarmėje visai nedaug – tik 7% bendro pejoratyvų skaičiaus. Kita ryški jų ypatybė – skolinių gausumas: svetimi žodžiai sudaro net 62,5% keiksmažodžių (prisiminkime, kad tarp visų pejoratyvų terasta vos 21% skolinių ir hibridų)¹⁰⁰. Tarp endriejaviškių keiksmažodžių bemaž nėra neskolintų išvestinių žodžių, išskyrus kelis jų pačių vedinius, taikomos vaikui ar moteriai (*bôdelfien*, *vêlŕjks*).

Bet kokio keikimosi funkcinis pamatas – visuomenėje galiojančių draudimų nesilaikymas. Tabu paprastai skirstomi į religinius, higieninius, seksualinius ir t.t. Draudžiama

⁹⁷ Kitose tarmėse rasime ir daugiau pejoratyvais virtusių mitonimų, pvz., uteniškių *vilkâtas* 1. „vilkolakis“, 2. „blogas žmogus“, pietų žemaičių *lâumtê* 1. „laumė“, 2. „pikta moteris“ (DünZ, 1976, 169).

⁹⁸ Plg. dar Mielagėnų šnekos *lûtaras* „nedorėlis“ (informantai nežino tikrosios reikšmės „liuteronas“), rus. dial. *сталоёпры* „stalais tikintys“ vietoj *свалоёпры* „sentikiai“, kuris yra įdomus liaudies etimologijos pavyzdys (Uchmylina, 1970, 259–261). Tókia „pseudomotyvacija“ stengiamasi sukelti komišką efektą (sakoma *демократы* vietoje *демократы* ir pan.). Pejoratyvu kartais virsta ir pernelyg uolaus tikėjimo gynyje pavadinimas, pvz., pietų žemaičių *jêzavic* „mušeika, nedorėlis“ (iš *jêzultas*) (DünZ, 1976, 114).

⁹⁹ Plg. italų keiksmažodį *santo sacramento* – pažodžiui „šventas sakramente“, anglų *Jesus Christ* „Jėzau Kristau“.

¹⁰⁰ Čia nėra nieko nuostabaus: estetiniai kriterijai paprastai taikomi nesuprantamam, o ypač keistai skambančiam žodžiui. Štai garsusis Bulgakovo (Bulgakov, 1990, 336) herojus Šarikovas, kuris buvo pratina-mas nesikeikti, „nepadoriu“ palaiko žodį *atavizmas*. Skoliniais keikiasi visos tautos. Anot psicholingvistų, net mandagieji japonai tvirtai įsitikinę, kad kinų skoliniai labiau tinka grasinimams, negu savi žodžiai (Zel'vis, 1988, 101).

minėti su tikyba susijusius žodžius (*Dievas, velnias, pragaras, Jėzus* ir pan.) – draudimą pažeidžiantis žmogus arba reiškia nepagarbą dievybei, arba rizikuoja prisisaukti piktašias jėgas. Kitas tabu taikomas žodžiams, kurie susiję su tam tikromis žmogaus kūno funkcijomis (tuštinimusi, dauginimusi). Dar kiti draudimai neleidžia minėti ką nors skausminga ar pavojinga (*ligas, mirtį, perkūniją, laukinius žvėris* ir pan.) (Bloomfield, 1969, 155)¹⁰¹.

§ 34. Vadinasi, keikdamasis žmogus demonstruoja nepagarbą draudimams, Būtent dėl šios priežasties ir stengiamasi disfemizmus sušvelninti – atsiranda vadinamųjų eufemizmų. Tarnėje jų gali turėti visų „stipriųjų“ keikimai, šventi žodžiai, kartais – mitonimai¹⁰², pvz.: *žaltis* keičiamas *žabaltis, žalmėns, žalvaris, rōpūzė – rōkštieliė, rōpk, rōkšmižė, šėtuōns – šėpetuōns, šėtrāns*. Daugiausia pakaitalų turi *vėlns*, pvz.: *bīesvs „biesas“, lečėpiēfos „Liucipierius“, kėpsvs „kipšas“, nālabāšs „nelabasis“, pėkūšs „piktasis“¹⁰³, jūdāšs „juodasis“¹⁰⁴*. Tarnės keiksmoždziams pakeisti vartojama iš viso 14 eufemizmų. Vaikams ir paaugliams supeikti yra išvestinių žodžių, pvz.: *biesēnīnēr, kėpsēnīnēr „netikėlė mergiotė“, bīesōks, kėpsōks „netikęs vaikščias“*.

Eufemizmų pasidaroma keliais būdais: 1) keiksmoždziai pridedamas papildomas skiemuo, pvz.: *žabaltis, šėpetuōns*; 2) ieškant fonetinio panašumo, naujam žodžiui paliekamas pirmasis disfemizmo skiemuo, pvz.: *žalmėns, rōkšmižė*¹⁰⁵; 3) keiksmoždis keičiamas skoliniu, pvz.: *bīesvs, lečėpiēfos*; 4) vietoj disfemizmo vartojamas vienas jo epiteto, pvz.: *nālabāšs, kėpsvs* („tas, kuris kabinėjasi“, *kib–šas*)¹⁰⁶, 5) disfemizmas keičiamas koku švelnesniu pejoratyvu, pvz.: *ka(t) tāvī kāmē ōbags „Kad tave karne ubagas“¹⁰⁷*.

¹⁰¹ Ypač sudėtinga draudimų sistema naudojasi vad. primityviosios gentys. Tabu apstu visose kalbose, pvz., mečiukū buriatai vadina *baabaū „tėvelis“, o kalmukai ōme „senolis“*. Kad vaikas nesusergtų, kirgizai vartoja „negražius“ kreipinius, pvz.: *сасыгым „mano pasmirdėli“, тентегим „mano nenaudėli“* (Pjurbeev, 1982, 120; Sydykbeckova, 1982, 138).

¹⁰² Plg. Žemaičiuose plačiai vart. *a jērāu, a Jetāu* (vietoj *jėzāu „Jėzau“*). Endrijevaiškiai turi gražų žodžio *kāuks „kaukas“* pakaitalą *gaust-nėls „gausynėlis“*. Pastarasis gali būti vartojamas žmogui teigiamai apibūdinti, pvz.: *ōns kap-gaust-nėls vės bikōn pārneš „Jis kaip gausynėlis vis ką nors parneša“*. Plg. rusų tradicijū kreipimaisį į aitvarą: *Дедушка – сородушка, люби мою скотинку* (Pomeranceva, 1975, 98).

¹⁰³ Eufemizmai savo ruožtu gali būti švelninami, trumpinami, plg. pasakymą *ka(t) tāvī kāmē pėks* „Kad tave kame pikis!“ Žodis *pėkūšoj* vart. ir kaip gyvatės pakaitalas.

¹⁰⁴ Plg. kitų žemaičių vartojamo *velnio* vardus: *nākabis „nākabis“* (žodis biblinės kilmės, plg. *Makabiejų knyga*), *šepėtkiois „šepėtkotis“* (liaudies etimologija!), *nūōkumis „nōkumis“, degėmbiesis „degimbiesis – suodinas, nešvarus žmogus“*. Šis pejoratyvas gali turėti įvairių intensifikatorių, pvz.: *vėlnr plētā „velnio pluta“, vėlnēnr sp-pāpās „velnicė su papais“, kėpsvs sp-kapsitlde „kipšas su kapytykle“* (aliteracija!). Dar plg. pietų aukštaičių *ledōkas, raīscinis, rāīšas „ledōkas, raistinis, raišas“* (DrskZ, 1988, 186, 293).

¹⁰⁵ Plg. dar uteniškių *aik ānas pėkulan* (pečius artimas *peklai* ir fonetiškai, ir sėmantškai). Panašiai prieškariniai rusų inteligentai laiškuose rašė apie piktą kaimynę, vardu *Сόфья Вадцевна* (vietoj *советская власть*). Kartais eufemizmui paliekamas tik pirmasis nepageidaujamo žodžio garsas, plg. visiems žinomo bk keiksmo pakaitalus *eik tu švilpt, šienau, šieno pjaut* ir t.t.

¹⁰⁶ Kitokį *kipšo* kilmės aiškinimą žr. (Sabaliauskas, 1990, 215).

¹⁰⁷ Eufemizmas gali būti ir visas posakis. Žmogui, užmiršusiam užsėgti kėlnių ar sijono prarėžą, sakoma: *balgālv vėz par sprāgę „Bal(t)galvė (karvė) žiūri per spragą (drabužis atsegas, matyti baltiniai)“*. Vėiką, kuriam teka nosis, perspėja: *ōbags lāzdā kėš „Ubagas lazda kiša“* (plg. uteniškių *ūbagas ta-bu kaiša „Ubagas terdą kaišioja“*). Jei kas stovi įsiremęs į šonus, pašiepiamas: *kėik prašā ūš rōn poudēli „Kiek prašai už tą poudelį?“* (iremtos į šonus rankos primena āšas).

§ 35. Pejoratyvai plačiaja prasme eufemizmų paprastai neturi, bet ir jie nevienodai taikomi įvairaus amžiaus ar lyties asmenims. Vieni žodžiai tinka moteriai ar vyrui, kiti – vaikui ar seniui pavadinti. Tik vyrui ar tik moteriai vartojami: 1) su lytimi susiję žodžiai, pvz.: *knėpė* ir *ąveną kėlis*, 2) vyriškos ar moteriškos lyties gyvūnų vardai, pvz.: *kėilis*, *viūžis* ir *viūžskā*, *ąvėš*, 3) pasileidusių žmogų, palaidūnų reiškiantys žodžiai, pvz.: *pa-le-stkėlis* ir *plūoāā*, *pa-pladūņk*, 4) žodžiai, pavadinantys specifines vyriškas ar moteriškas realijas, pvz.: *nusmōktakėlnis*, *išmištėkėlnis*, *nukrėtkėlnis* ir *pėšlōšlūst*, 5) žodžiai, turintys tik vyriškos ar tik moteriškos giminės formą, pvz.: *kėrs*, *kebėkis*, *klāmpis* ir *sintā*, *sēļk*, *mēņk*. Dažniausiai vaikui ar paaugliui taikomi žodžių *krāmė* „gyvulu, supykus – ir žmogaus galva“, *vārlīē* „varlė“, beveik visi priesagų *-yla*, *-alis* vediniai, pvz.: *krāmīs*, *krāmīēžā*, *vartūožis*, *varlāmušis* „netikęs, nedoras vaikišcias“, *bėzdilā*, *pėrdilā* „kas gadi-na orą“, *pīmpālis* „pajuokiamas žodis“, kai kurie skoliniai, pvz.: *zavėždrūols*, *mėšūganā* „išdykęs vaikas, paauglys“. Tik senam žmogui pavadinti vartojami pejoratyvai *krėsnā*, *sīelēnā*, *škrābāls*, *sēnbėzdā*¹⁰⁸.

§ 36. Vieni pejoratyvai gali turėti ir vyriškos, ir moteriškos giminės formą, pvz.: *klėšis* – *klėšė* „kieno kreivos kojos“, *sūomis* – *sūomā* „kas žioplās“, kiti – vieną formą ir vyrui, ir moteriai pavadinti, pvz.: *nāvalā* „kas nevalyvas“, *čūpā* „kas krapštosī“, *tārškā* „kas daug ir neapgaltotai plepa“. Kartais moteriškos giminės forma vartojama ir vyrui, o vyriškos – ir moteriai pavadinti, pvz.: *ons t. tēkros sāpnā dāratā* „Jis yra tikras sapno Darata (žiopyls)“, *čėrapākas būobā* „čėrapākas (nenaudėlė) boba“. Moteriai taikomas žodis gali gauti priesagą *-ėnė*, pvz.: *bōdėlis* – *bōdėlėnė*, *gōgāinis* – *gōgāinėnė* „kas susi-kūprinęs“.

§ 37. Tarmės atstovai kalbėdami puikiai susigauo pejoratyvų įvairovėje ir su-geba subtiliai „dozuoti“ neigiamos ypatybės kiekį. Tam endrievjaviškiai turi daugelį būdų. Neigiamųjų žmogaus apibūdinimų gradacija gali būti reiškiamas: 1) pridedant tam tikrą stiprinamąjį žodį, intensifikatorių, pvz.: *mōļkis* ir *mōļkis smetūonā*, *viedārs* ir *viedārs bā sku rūos*, *dōrņos* ir *dōrņāus šmūots*, 2) keičiant frazeologizmo komponentą, pvz.: *lēdā kālnis* – *lēdā gābāls*, *kāmeņā kōmštis* – *pėklās kōmštis*, 3) kaitaliojant sudurtinio žodžio dėmenis, pvz.: *sōbenslōustā* „pataikūnas“ – *sōbenlāžā* „di-delis pataikūnas“, *avėgālvīs* „kvailys“ – *sōbenņgālvīs* „didelis kvailys“, 4) kaitalio-jant darybos priemones, pvz.: *klākšos*, *klākā*, *klōikā*¹⁰⁹, *avėklākās*, *pōsklākšis*, 5) pride-dant papildomą reikšmės komponentą, pvz.: *kūogālis* „kas mažo ūgio, smulkus“, *koņkūols* „kas mažas ir storas“, *kėrs* „kas mažo ūgio, plačių pečių“, 6) keičiant žo-džių tvarką, pvz.: *vėštā perėklē*, *gi-vātē raudūonūojī* (plg. Girdenienė, 1981, 167–168), 7) subtiliai derinant žodžio garsus, pvz.: *zīzlā* „kas zyzia, skundžiasī“ kiek „negražesnis“ už *zīzlis*, *mākāls* „kas nenustygsta“ – už *makalėikā*, *vėplā* „vėpla“ –

¹⁰⁸ Be specialių tyrimų sunku pasakyti, kiek skiriasi vyrų, moterų ir vaikų pejoratyvinė leksika: vyrai, aišku, mėgsta stipresnius posakius. Literatūroje nurodoma, kad 7–8 ir 9–11 metų vaikai skirtingai reaguoja į žodinę agresiją: mažesnieji vartoja tam tikras pasierzinių formules, didesnieji sugeba sąmojingai atsikirsti (Osorina, 1985, 60–61).

¹⁰⁹ Iš „švelnesnių“ žodžių paprastai daromos ir mažybinės formos: *klōikėlē*, bet ne **klākšėlis*.

už *vīpals*, *plūozā* „lengvabūdė moteris“ – už *plōškr* (aukštesnio tono garsai gali atrodyti „gražesni“ už žemo tono ir pan., plg. Zabarskaitė, 1994, 6–7). Vadinasi, gradacija gali būti reiškiamą leksiškai, darybiškai, sintaksiškai ar net fonetiškai¹¹⁰ (Šeigal, 1990, 12).

§ 38. Apibendrinant reikėtų pridurti, kad pejoratyvų gausa toli gražu nėra kokia blogybė ar moralės smukimo rodiklis. Jų vartojimas ne tik daro kalbą išraiškingesnę, bet ir rodo, kad apibūdinamasis asmuo yra savas, priklauso bendruomenei, vadinasi, santykiui su juo neformalūs. Pejoratyvai, panašiai kaip ir pravardės, akcentuoja ryškesnes, išsidėmėtinas žmogaus savybes. Jeigu dar prisiminsime pajuokiamas vestuvių dainas, piršlio korimo dekretą ar kuršio „šmeižiamajį“ raštą, suprasime, kad perdėtas peikimas gali atlikti ir tam tikrą apeiginį vaidmenį (peikiama linkint gero).

§ 39. Pabaigoje – keletas svarbesnių šio tyrimo išvadų:

1. Tarmėje užfiksuota daug pejoratyvų, bet tik nedidelė jų dalis – „tikrieji“ disfeimizmai.

2. Endriejaviškių šnekto pejoratyvų kiekis atvirkščiai proporcingas mandagumo priemonių kiekiui. Panašiai japonų kalbos etiketas kompensuoja keiksmų stoką (Žel'vis, 1988, 104).

3. Neigiamieji žmogaus apibūdinimai paprastai esti semantiškai arba darybiškai¹¹¹ motyvuoti, vadinasi, nauji žodžiai.

4. Nagrinėjant tarnių leksikos dalykus, negalima išleisti iš akių papildomos informacijos, kurios teikia etnografija, folkloras ir kitos dvasinės bei materialiosios kultūros sritys. Pirmiausia, aišku, nagrinėtini grynai lingvistiniai dalykai (Mokienko, 1973, 23)¹¹².

THE PEJORATIVE VOCABULARY OF ENDRIEJAVAS DIALECT: THE NEGATIVE CHARACTERISTICS OF MAN

Summary

On the basis of the semantic analysis of 375 words, used for negative characterizing of man in one of the Western Lithuanian dialects, the following conclusions can be drawn:

1. Though we can find many dialectal words used in a pejorative sense to describe various defects of man's character and appearance, only a small part of them can be treated as actual swear-words.

2. The number of such negative words in the dialect we deal with is inversely proportional to the quantity of compliments and other means of politeness.

3. The negative characteristics of man in most cases are motivated words (we mean semantic or derivative motivation), so they can be treated as new words.

¹¹⁰ Minėtini ir kiti reiškiniai: intonacija, balso stiprumas (žr., pvz., tirkšliškių tekstą „Susibarė“). Pejoratyvose dažnai tyčia vartojami tie patys garsai (aliteracija), plg. tirkšliškių *mūol' muotėjos*, *šūds šūnėš*, kai kurių aukštaičių *dufmūs su duvėlēm* (KrP, 1934, 529).

¹¹¹ Dauguma tik žmogui taikomų pejoratyvų – išvestiniai žodžiai. Jų daryba bus nagrinėjama kitame straipsnyje.

¹¹² Autorė nuoširdžiai dėkoja dr. *Vytauti Vitkauskui*, paskatinusiam rinkti leksiką, habil. dr. *Aleksui Girdeniui*, habil. dr. *Bonifacijui Stundžiai*, dr. *Petrui Skirmantui*, dr. *Reginai Kluikienei*, dr. *Irenai Mažulienei*, skaičiusiems darbą ir davusiems vertingų patarimų.

4. If we deal with the dialectal vocabulary, we cannot pay any attention to such sources of supplementary information as ethnography, folklore and other trends of culture. First of all we must study the linguistic part of the problem.

LITERATŪRA

- Ageeva*, 1970 – Агеева Р. А. Об этнониме *чудь* (*чухна*, *чухарь*). – Этнонимы / Отв. ред. В. А. Никонов. Москва, 194–203.
- Bachin*, 1990 – Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва: Художественная литература.
- Balys J.*, 1993, *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius: Mintis.
- Bloomfield L.*, 1969, *L. Language*. London: Allen and Unwin.
- Bulgakov*, 1990 – Булгаков М. А. Собачье сердце. – Избранные произведения в двух томах, т. 2. Минск, 251–337.
- Būga K.*, 1961, *Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje*. – RR, t. 3. Vilnius, 551–583.
- Čiv'jan*, 1989 – Цивьян Т. В. Заметки по балто-балканскому мифологическому гербарно: рута. – Балто-славянские исследования / Отв. ред. Вяч. Вс. Иванов. Москва, 69–73.
- Chémp*, 1964 – Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. Москва: Прогресс.
- DrskZ*, 1988 – Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V. *Druskininkų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- DūnZ*, 1976 – Vitkauskas V. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- Eckert R.*, 1990, *Phraseologismen mit der Komponente „Rettich“ im Litauischen und Ostslawischen*. – *Lituanistica*, No 1, 69–77.
- Gaivėnis K., Keivys S.*, 1990, *Kalbotoyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa.
- Girdenienė D.*, 1981, *Derinamojo pažyminio vieta tarminėje ir bendrinėje lietuvių kalboje*. – *Baltistica*, t. 17(2), 156–169.
- Grinaveckis V.*, 1985, *Žemaičių leksikos pagrindai*. Vilnius: LTSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija.
- Gumbol'di*, 1984 – Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. – Избранные труды по языкознанию. Москва, 37–298.
- Jakaitienė E.*, 1988, *Lėksinė semantika*. Vilnius: Mokslas.
- Kazlauskas J.*, 1968, *Dėl kuršių vardo etimologijos*. – *Baltistica*, t. 4 (1), 59–63.
- Krejdlin*, 1990 – Крейдлин Г. Е. Некоторые пути и типы метафоризации слов в языке. – Тожество и подобие. Сравнение и идентификация / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 124–139.
- KrP*, 1934, *Krèvè-Mickeviciūis V. Patarlės ir priežodžiai*, t. 1. Kaunas: Spindulys.
- Lakoff, Džonson*, 1990 – Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – Теория метафоры / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 387–415.
- Laučjute*, 1975 – Лаучюте Ю. Тематические особенности балтизмов в славянских языках. – *Baltistica*, t. 11 (2), 155–163.
- Laumane B.*, 1967, *Vēju nosakumi latviešu valodā*. – *Baltistica*, t. 3 (2), 223–232.
- Lévi-Strauss C.*, 1968, *The Savage Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lipskienė J.*, 1979, *Lietuvių kalbos somatiniai posakiai*. Vilnius: Mokslas.
- Lipskienė J.*, 1986, *Eriškių kaimo frazeologizmai*. – *Upytė*. Vilnius, 154–158.
- LKŽ 9* – Lietuvių kalbos žodynas. T. 9 / Ats. red. J. Kruopas. Vilnius: Mintis, 1973.
- Maže žanry*, 1986 – Малые жанры русского фольклора / Сост. В. Н. Морозин. Москва: Высшая школа.
- Maslova*, 1988 – Маслова В. А. Экспериментальное изучение национально-культурной специфики внешних и внутренних качеств человека (на материале киргизского языка). – Этнопсихология / Отв. ред. Ю. А. Сорокин. Москва, 116–120.
- Mokienko*, 1973 – Мокленко В. М. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? – *Вопр. языкознания*, № 2, 21–34.

- Osorina*, 1985 – Осорина М. В. О некоторых традиционных формах коммуникативного поведения детей. – Этноческие стереотипы поведения / Отв. ред. А. К. Байбури. Ленинград, 47–64.
- Otkupščikov*, 1977 – Откупщиков Ю. В. О происхождении лит., лтш. *ragana* „ведьма“. – *Baltistica*, t. 13 (1), 271–275.
- Petriščeva*, 1984 – Петрищева Е. Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. Москва: Наука.
- Pjurbeev*, 1988 – Пюрбеев Г. Ц. Речевой этикет и язык жестов у монголов и калмыков. – Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР / Отв. ред. Е. Ф. Тарасов. Москва, 117–123.
- Pomeranceva*, 1975 – Померанцева Э. В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. Москва: Наука.
- Rosiniénė G.*, 1978 – Žmogaus sudėjimo, jėgos, sveikatos, amžiaus, veikumo ir darbštumo apibūdinimas zoomorfizmais. – *Kalbotyra*, t. 29 (1), 41–51.
- Rosiniénė G.*, 1982, Zoomorfinis žmogaus apibūdinimas lietuvių kalboje (psicholingvistinio eksperimento duomenimis). – *Kalbotyra*, t. 33 (1), 78–87.
- Rosiniénė G.*, 1989, Lietuvių kalbos zoomorfizmų semantinės struktūros sistemiskumas. – *Baltistica*, 3 (2) Priedas, 384–387.
- Rušlys A.*, 1982, Lietuvių kalbos frazeologizmų, pejoratyviškai apibūdinančių žmogaus charakterio bruožus, semantika ir stilistinės ypatybės. – *Kalbotyra*, t. 33(1), 88–95.
- Sabalaiuskas A.*, 1990, Lietuvių kalbos leksika. Vilnius: Mokslas.
- Salibaev, Aliev*, 1982 – Салибаев В. Х., Алиев С. Н. Об особенностях коммуникативного поведения таджиков. – Национально-культурная специфика речевого поведения народов СССР / Отв. ред. Е. Ф. Тарасов. Москва, 125–131.
- Sepir*, 1993a – Сепир Э. Культура подлинная и мнимая. – Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва, 465–493.
- Sepir*, 1993b – Сепир Э. Язык и среда. – Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва, 270–284.
- Sydykbekova*, 1982 – Сыдыкбекова Д. С. Особенности коммуникативного поведения киргизов. – Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР / Отв. ред. Е. Ф. Тарасов. Москва, 132–140.
- Smetonaitė J.*, 1993, Žmogaus apibūdinimas daiktų pavadinimais: Dipl. d. Vilnius.
- Sultanov*, 1982 – Султанов Ф. Ф. Некоторые особенности коммуникативного поведения татар и башкир. – Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР / Отв. ред. Е. Ф. Тарасов. Москва, 101–111.
- Šejgal*, 1990 – Шейгал Е. И. Градация в лексической семантике. Куйбышев: Изд-во Педагогического института.
- Šmeleva*, 1988 – Шмелева Т. В. К проблеме национально-культурной специфики „эталонов“ сравнения. – *Этнолингвистика* / Отв. ред. Ю. А. Сорокин. Москва, 120–124.
- Tajlor*, 1989 – Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Москва: Изд-во политической литературы.
- Tofarev*, 1983 – Токарев С. А. Обычаи, обряды и поверья, связанные с животноводством. – Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы / Отв. ред. С. А. Токарев. Москва, 90–98.
- Tolstoj*, 1990 – Толстой Н. И. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде. – Исследования в области балто-славянской духовной культуры: погребальный обряд / Отв. ред. Вяч. Вс. Иванов. Москва, 119–128.
- Toporov*, 1980 – Топоров В. Н. Galindai – Galindite – голядь (балт. *Galind- в этнолингвистической и ареальной перспективе). – Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов / Отв. ред. С. Циммерманс. Рига, 124–136.
- Uchmylina*, 1970 – Ухмылина Е. В. Названия и прозвища русского населения Горьковской области. – Этнонимы / Отв. ред. В. А. Никонов. Москва, 254–263.
- Usačeva*, 1983 – Усачева В. В. Из наблюдений над метеорологической лексикой Полесья и Карпат. – Полесский этнолингвистический сборник / Отв. ред. Н. И. Толстой. Москва, 217–225.

Uspenskij, 1987 – Успенский Б. А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии (Статья вторая). – *Studia Slavica Hung.*, 33 (1–4), Budapest, 37–76.

Vaišnoraitė L., 1983, Konkrecių dalykų pavadinimai, charakterizuojantys žmogų. Dipl. d. Vilnius.

Vajnrich, 1987 – Вайнрих Х. Лингвистика лжи. – Язык и моделирование социального взаимодействия / Отв. ред. В. В. Петрова. Москва, 44–87.

Zabarskaitė E. J., 1994, Lietuvių kalbos ekspresyvosios leksikos fonosemantika. Humanitarinių mokslų daktaro laipsnio disertacijos tezės. Vilnius.

Zuzaitė A., 1993, Žmogaus vidinių ypatybių apibūdinimas biomorfizmais. – Vilniaus Technikos universiteto 93 m. mokslo darbai: Filologija, Nr. 1, 21–27.

Žel'vis, 1988 – Жельвис В. И. Инвективная стратегия как национально-специфическая характеристика. – Этнопсихоллингвистика / Отв. ред. Ю. А. Сорокин. Москва, 98–108.

Vilniaus universitetas
Eksperimentinės kalbotyros katedra

Įteikta
1995 m. lapkričio 24 d.